

TPEdigitaal
Jaargang 12 nr. 2
December 2018

Themanummer
Ongelijkheid en
inkomensverdeling

Laagopgeleiden vaker aan het werk, maar wel op laagbetaalde en flexibele baan	1
<i>Paul de Beer</i>	
De Nederlandse vermogensverdeling in internationaal perspectief	20
<i>Geert Reuten</i>	
Stromen arbeidsmigranten vaker in de WW dan autochtone Nederlandse werknemers?	28
<i>Anita Strockmeijer, Paul de Beer en Jaco Dagevos</i>	
Een eenvoudig compensatieschema woningwaardeverlies vanwege aardbevingen	52
<i>Paul Elhorst</i>	
Marx' <i>Kapitaal</i> in Nederland: Een vertaal- en receptiegeschiedenis naar aanleiding van twee verjaardagen.....	65
<i>Pepijn Brandon</i>	
Dromen over een goed pensioen: origami en datascience	82
<i>Marike Knoef</i>	

TPEdigitaal is een uitgave van de Stichting TPEdigitaal te Amsterdam.
ISSN: 1875-8797

Colofon

Het tijdschrift TPEdigitaal verschijnt vier maal per jaar en wordt uitgegeven door de onafhankelijke stichting TPEdigitaal te Amsterdam onder ISSN 1875-8797.

Redactie

dr. K. Bruns
dr. J.M.J. Delnoij
N. de Groot, MSc.
dr. D.A. Hollanders
drs. A.R.B.J. Houkes-Hommes
dr. G.W. Meijerink
dr. A.M. Onderstal
drs. P.R. Teule
dr. L.A.W. Tieben

Redactieadres

[redactie/tpedita.nl](mailto:redactie@tpedita.nl) (NB, u dient zelf de schuine streep te vervangen door een apenstaartje in het adresveld van uw e-mailprogramma)

Wetenschappelijke adviesraad

dr. P.A. Boot
prof. dr. C.L.J. Caminada
prof. dr. H.P. van Dalen
prof. dr. W.H.J. Hassink
prof. dr. M.W. Hofkes
prof. dr. B. van der Klaauw
prof. dr. C.C. Koopmans
drs. L.M.T. van Velden
prof. dr. B. ter Weel

Bureauredactie

J.L. Verbruggen

Foto website

Shutterstock.com.
Beeldredactie: Mirages Communicatie

Uitgever

Stichting TPEdigitaal
p/a Amstelveenseweg 1056
1081 JV Amsterdam

Laagopgeleiden vaker aan het werk, maar wel op laagbetaalde en flexibele baan

Paul de Beer

Onder invloed van globalisering, technologische ontwikkeling en de verzwakking van nationale instituties neemt de ongelijkheid op de arbeidsmarkt tussen hoog- en laagopgeleiden toe, zo wordt in veel recente literatuur gesteld. In dit artikel wordt onderzocht of de verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden op de Nederlandse arbeidsmarkt in de afgelopen decennia inderdaad zijn toegenomen. Hierbij worden vier aspecten van de arbeidsmarktpositie geanalyseerd, namelijk het al dan niet hebben van werk, werkloosheid, een flexibel dienstverband en een laag loon. Als rekening wordt gehouden met de invloed van andere persoonskenmerken, blijken de opleidingsverschillen ten aanzien van werk en werkloosheid niet groter te zijn geworden, maar het verschil tussen laag- en hoogopgeleiden ten aanzien van de kans op flexibel werk en op een laag loon is wel toegenomen.

1 Inleiding

Een telkenmale terugkerend thema in beschouwingen over de arbeidsmarkt is die van een groeiende ongelijkheid en een dreigende tweedeling. Al in 2004 waarschuwde toenmalig minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Aart-Jan de Geus in een interview met Trouw (22 september 2004) voor het ontstaan van een samenleving met twee miljoen mensen die permanent afhankelijk zijn van een uitkering, terwijl dat er destijds nog 'maar' een miljoen waren. Enkele krantenkoppen van de afgelopen twee jaar illustreren dat dit nog altijd een actueel thema is: 'Polarisatie dreigt op de arbeidsmarkt' (Flexmarkt 22 februari 2018), 'Grote tweedeling in werk en wonen in de stad' (Parool 16 oktober 2017), 'Economisch oogstjaar met groeiende tweedeling arbeidsmarkt' (Volkskrant 1 januari 2016), 'Tweedeling tussen hoger en lager opgeleiden speelt steeds grotere rol' (Reformatorisch Dagblad 16 januari 2017), 'De tweedeling op de arbeidsmarkt begint alarmerende vormen aan te nemen' (NRC Handelsblad 10 juli 2016).

Ook in de academische literatuur, vooral in de economische wetenschap en in de sociologie, is er de laatste jaren veel aandacht voor de groeiende ongelijkheid. De meeste aandacht krijgt daarbij de inkomens- en vermogensongelijkheid (Salverda 2012; Piketty 2014; Kremer et al. 2014), maar er zijn ook veel studies waarin de ongelijkheid in arbeidsmarktpositie en arbeidsmarktkansen centraal staat (bijvoorbeeld De Graaf-Zijl et al. 2015; Van den Berge en Ter Weel 2015). In de meeste analyses komt het opleidingsniveau naar voren als de belangrijkste determinant van de arbeidsmarktpositie. Niet alleen worden de scheidslijnen op de arbeidsmarkt scherper, maar de vraag aan

welke kant van de scheidslijn men terechtkomt, zou steeds sterker worden bepaald door het opleidingsniveau (Bovens 2012). Dit wordt zowel verklaard uit de invloed van globalisering en technologie als uit de ontwikkeling van de maatschappij in de richting van een meritocratische samenleving, waarin maatschappelijke posities worden verdeeld op basis van individuele 'verdiensten' (*merits*), die nauw samenhangen met het behaalde opleidingsniveau (De Beer en van Pinxteren 2016).

De meeste analyses van de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt mogen dan in grote lijnen overeenkomen, er zijn opmerkelijk weinig empirische studies die de groeiende arbeidsmarktongelijkheid tussen hoog- en laagopgeleiden op de Nederlandse arbeidsmarkt op langere termijn in kaart brengen. Een uitzondering is een studie van het CPB en het SCP uit 2015 (De Graaf-Zijl et al. 2015). Daarin worden echter alleen ongecorrigeerde verschillen naar opleidingsniveau geschetst, waarbij geen rekening wordt gehouden met andere persoonskenmerken en met veranderingen in de samenstelling van de bevolking. In dit artikel wordt dit wel gedaan, waardoor kan worden vastgesteld in hoeverre groeiende ongelijkheid op de arbeidsmarkt samenhangt met een toenemend belang van opleidingsverschillen, dan wel met andere kenmerken en met veranderingen in de samenstelling van de bevolking. Doel hiervan is om vanuit een langetermijnperspectief vast te stellen of en in welke mate de scheidslijnen op de arbeidsmarkt steeds sterker samenvallen met verschillen in opleidingsniveau.

In de volgende paragraaf beschrijven we kort de belangrijkste economische en sociologische theorieën die een groei van de ongelijkheid op de arbeidsmarkt tussen opleidingsniveaus verklaren. Vervolgens zetten we de onderzoeksmethode van dit artikel uiteen. Daarna schetsen we de ontwikkelingen in de ongecorrigeerde verschillen tussen opleidingsniveaus ten aanzien van vier kenmerken van de arbeidsmarktpositie, namelijk het hebben van werk, werkloosheid, een flexibel dienstverband en een laag loon. Vervolgens voeren we een decompositieanalyse uit om te bepalen of de groeiende verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden samenhangen met veranderingen in de samenstelling van de bevolking. In de daaropvolgende paragraaf analyseren we hoe het effect van het opleidingsniveau op de vier aspecten van de arbeidsmarktpositie in de loop van de tijd is veranderd als we rekening houden met de invloed van andere persoonskenmerken, te weten leeftijd, geslacht, huishoudenspositie en etnische herkomst. Deze gecorrigeerde opleidingseffecten worden vervolgens toegepast op een standaardpersoon (een 40-jarige gehuwde man van Nederlandse afkomst met kinderen) om na te gaan of voor deze persoon (waarvan de kenmerken over de tijd gelijk blijven) het belang van zijn opleidingsniveau in de afgelopen decennia groter of kleiner is geworden. We sluiten af met conclusie en discussie.

2 Theoretische achtergrond

In de economische literatuur wordt veelvuldig verwezen naar de invloed van globalisering en technologische ontwikkeling op de ongelijkheid (Moore en Ranjan 2006). In de

afgelopen decennia lag de nadruk in de academische literatuur afwisselend op globalisering en dan weer op technologie. Dat is niet zo verwonderlijk aangezien beide ontwikkelingen vergelijkbare effecten hebben op de arbeidsmarktpositie van lager en hoger opgeleiden en doordat het effect van beide empirisch lastig te onderscheiden is. Zowel internationale handel als toepassing van nieuwe technologieën kan leiden tot minder vraag naar laaggeschoolde arbeid en meer vraag naar hooggeschoolde arbeid. Het effect van internationale handel wordt meestal verklaard met het model van de comparatieve voordelen (Freeman 1995): doordat rijke landen een comparatief voordeel hebben in hoog gekwalificeerde productie en arme landen een comparatief voordeel in laag gekwalificeerde productie, komt er door handel een internationale arbeidsverdeling tot stand waarbij de laag gekwalificeerde productie in de arme landen wordt geconcentreerd. Dit zet de positie van laagopgeleiden in de rijke landen onder druk: zij moeten concurreren met de overvloedig beschikbare en goedkope laagopgeleide arbeid in arme landen. Hoogopgeleiden profiteren juist van de uitbreiding van internationale markten.

Nieuwe technologieën worden veelal ingezet om eenvoudige routinematige taken over te nemen die voornamelijk door laagopgeleiden worden verricht. Computers en robots vervangen laagopgeleide arbeidskrachten, terwijl hoogopgeleiden er gebruik van maken om hun productiviteit te verhogen en daarmee hun marktpositie te versterken. Op deze theorie van *skill-biased technological change* is de laatste tien jaar wel een belangrijke nuancering aangebracht: routinematige arbeid en laag geschoolde arbeid vallen niet per definitie samen (Autor 2015; Autor en Dorn 2013; Goos et al. 2009; Goos et al. 2014). Ook middelbaar geschoolde functies kunnen in hoge mate routinematig zijn, zoals veel financieel en administratief werk, en dus vatbaar voor automatisering. Anderzijds zijn sommige laaggeschoolde functies niet routinematig, doordat zij worden uitgevoerd in een steeds veranderende omgeving – denk aan taxichauffeurs, schoonmakers en horecapersoneel – en daardoor lastig te automatiseren en te robotiseren zijn. Volgens huidige inzichten zou technologische vernieuwing meer banen op middelbaar niveau dan op het laagste niveau vernietigen (Autor et al. 2006).

De arbeidsmarktpositie van personen met verschillende opleidingsniveaus wordt echter niet alleen bepaald door de vraagzijde van de arbeidsmarkt, maar ook door de aanbodzijde (Goldin en Katz 2009). Al in 1975 formuleerde Jan Tinbergen zijn theorie van de race tussen opleiding en technologie. Terwijl de technologische ontwikkeling leidt tot een grotere vraag naar hoogopgeleiden, leidt de expansie van het onderwijs tot een groter aanbod van hoogopgeleiden. Als de toename van het aanbod sterker is dan de toename van de vraag – het onderwijs wint de race van de technologie – worden hoogopgeleiden minder schaars, waardoor het verschil in arbeidsmarktkansen tussen hoog- en laagopgeleiden kleiner wordt. Tinbergen legde de nadruk op het effect hiervan op de beloningsverhoudingen, maar de uitkomst van de race kan ook van invloed zijn op andere arbeidsvoorwaarden en op de kans op werk van laagopgeleiden ten opzichte van hoogopgeleiden. Tinbergen (1975) voorzag dat het onderwijs de race aan het winnen was en verwachtte daarom een afname van de loonongelijkheid, al onderkende hij dat op

langere termijn de technologie weer zou kunnen winnen. In een meer recente, op Tinbergen geïnspireerde analyse (Goldin en Katz 2009) werd geconstateerd dat in de Verenigde Staten de technologie al jaren aan de winnende hand is, doordat de stijging van het opleidingsniveau is afgevlakt: het verschil in beloning tussen hoger en lager opgeleiden is daar sinds de jaren zeventig sterk toegenomen.

In sociologische verklaringen van de groeiende ongelijkheid ligt de nadruk veelal op het meritocratiseringsproces en op institutionele veranderingen. Meritocratisering is een uitvloeisel van een langlopend moderniseringsproces, waarin samenlevingen steeds meer rationeel geordend worden. Onderdeel daarvan is dat individuen een maatschappelijke positie krijgen toebedeeld die aansluit bij hun persoonlijke prestaties in plaats van bij hun herkomst, zodat hun vaardigheden en talenten optimaal worden benut (Young 1958; De Beer en Van Pinxteren 2016). Het onderwijs speelt hierin een cruciale rol: enerzijds om vaardigheden en talenten te ontwikkelen en anderzijds als selectiecriterium voor de toedeling van maatschappelijke posities. Dit leidt tot een steeds scherper onderscheid tussen hoog- en laagopgeleiden: de hogere posities op de arbeidsmarkt worden toegewezen aan hoogopgeleiden en de laagopgeleiden komen alleen in aanmerking voor de lagere posities, of komen in het geheel niet meer aan het werk. Let wel, het meritocratiseringsproces op zichzelf hoeft niet noodzakelijkerwijs te leiden tot grotere ongelijkheid (bijvoorbeeld in termen van beloningsverschillen), maar het leidt wel tot scherpere scheidslijnen tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus.

Daarnaast wordt de groeiende ongelijkheid wel in verband gebracht met institutionele veranderingen. Hierbij valt allereerst te denken aan wijzigingen in overheidsregulering van de arbeidsmarkt en in de sociale zekerheid. Zo kan een (relatieve) verlaging van het minimumloon en/of van uitkeringsniveaus meer ruimte creëren aan de onderkant van de arbeidsmarkt voor laagbetaalde banen. Ook de verzwakking van vakbonden, onder als gevolg van de daling van hun organisatiegraad, wordt wel gezien als een van de oorzaken van meer ongelijkheid, aangezien vakbonden doorgaans streven naar matiging van beloningsverschillen en trachten de positie van zwakkere groepen op de arbeidsmarkt te verbeteren (OECD 2011).

In dit artikel zullen we niet proberen de verschillende theorieën empirisch tegen elkaar te toetsen, aangezien ze in de praktijk moeilijk empirisch van elkaar te onderscheiden zijn. Het voornaamste doel is om na te gaan in welke mate de feitelijke ontwikkelingen in de afgelopen decennia in overeenstemming zijn met deze theorieën.

3 Data en methode

Of er sprake is van een groeiende tweedeling op de arbeidsmarkt tussen hoog- en laagopgeleiden kan aan de hand van verschillende indicatoren worden vastgesteld. Economen richten zich meestal op het loon als indicator voor iemands arbeidsmarktpositie. Sociologen kijken vaker naar de vraag of iemand überhaupt werk

heeft en, zo ja, wat de kwaliteit van het werk is. Die kwaliteit kan ook weer op uiteenlopende manieren worden bepaald. Wij zullen ons hier richten op een aspect dat de laatste jaren in het middelpunt van de belangstelling staat, namelijk het dienstverband. Recent wordt de term 'tweedeling' veelvuldig gebruikt in verband met het onderscheid tussen werknemers met een vast contract en werknemers met een flexibel contract. Onder een flexibel contract verstaan we hier alle dienstverbanden die verschillen van een contract voor onbepaalde tijd of waarvoor geen vaste arbeidsduur geldt. Het gaat om tijdelijke contracten, uitzendcontracten en oproep-, afroep- en min-max-contracten.

In dit artikel onderzoeken we voor vier aspecten van de arbeidsmarktpositie of de ongelijkheid tussen laag- en hoogopgeleiden in de afgelopen decennia groter is geworden. Het gaat achtereenvolgens om:

1. De kans op werk versus de kans om niet te werken.
2. De kans op werkloosheid versus de kans op werk.
3. De kans op een flexibel contract versus de kans op een vast contract.
4. De kans op een laag loon.

Het verschil tussen indicator 1 en 2 is dat de eerste indicator betrekking heeft op de gehele potentiële beroepsbevolking (ook wel beroepsgeschiedte bevolking genoemd), terwijl de tweede alleen betrekking heeft op personen die deel uitmaken van de beroepsbevolking. De eerste indicator wordt dus mede bepaald door de vraag *of* iemand beschikbaar is voor werk, terwijl de tweede de kans op werk weergeeft voor iemand die beschikbaar is voor werk. Bij indicatoren 3 en 4 beperken we ons tot werknemers in loondienst. De reden hiervoor is dat een positie als zelfstandige lastig is te kwalificeren als gunstig of ongunstig, aangezien de voorkeuren ten aanzien van werk als zelfstandige en werken in loondienst uiteenlopen. Voor een flexibel contract, waaronder begrepen tijdelijke contracten, uitzendkrachten en oproepcontracten, geldt echter dat deze algemeen als minder zeker en daardoor als minder aantrekkelijk dan een vast contract worden beschouwd. Dit wordt bevestigd door het feit dat een ruime meerderheid van de werknemers met een flexibel contract liever een vast contract zou hebben (Donker van Heel et al. 2011). Een laag loon wordt, in aansluiting op wat in internationaal vergelijkend onderzoek gebruikelijk is¹, gedefinieerd als een netto uurloon dat lager is dan twee derde van het mediane netto uurloon.

De analyses voor de eerste drie indicatoren worden uitgevoerd op een gecombineerd bestand van de Enquête beroepsbevolking (EBB) van het CBS voor de jaren 1990-2016. Dit bestand omvat 6.847.693 bruikbare observaties (gemiddeld ruim 263.000 per jaar). Helaas bevat de EBB geen informatie over het loon. Sowieso zijn datasets met informatie over zowel het loon als het opleidingsniveau schaars in Nederland. Om de relatie tussen loon en opleiding over een langere periode te kunnen analyseren wordt daarom gebruikgemaakt van het Arbeidsaanbodpanel van het Sociaal en Cultureel Planbureau

¹ Zie bijv. <https://data.oecd.org/earnwage/wage-levels.htm>.

(SCP; voorheen van de OSA) voor de jaren 1985-2014. Vanwege de relatief beperkte steekproefomvang (in totaal 42.965 werknemers met gegevens over het uurloon of gemiddeld 2685 per golf) en het feit dat alleen het nettoloon wordt gemeten, is dit niet de ideale bron voor een analyse van de loonongelijkheid, maar het is, naar ons weten, het enige bestand dat een consistente analyse over een zo lange periode mogelijk maakt. Eerdere Nederlandse analyses van beloningsverschillen naar opleidingsniveau (oftewel het rendement op opleiding), op basis van verschillende databestanden, bestrijken steeds een beduidend kortere periode (Leuven en Oosterbeek 2000; Ter Weel 2003; Jacobs en Webbink 2006; Webbink et al. 2013).

Omdat de indeling van de bevolking naar opleidingsniveau in de EBB van 1999 niet betrouwbaar bleek te zijn, is dit jaar uit de gecombineerde dataset verwijderd. Verder is de operationalisering van het dienstverband in de EBB in 2010 gewijzigd, waardoor de gegevens over het aandeel flexibel werk voor en vanaf 2010 niet vergelijkbaar zijn. Het netto uurloon is in het AAP berekend door het maandloon te delen door het aantal gewerkte uren. Als een van beide niet geheel correct is gemeten, kunnen hierdoor fouten ontstaan. Om deze reden is besloten extreme waarden uit te sluiten: alle netto uurlonen lager dan EUR 1,25 en hoger dan EUR 125 zijn verwijderd.²

Allereerst geven we een beschrijvende analyse van de ontwikkeling van de (relatieve) kans op werk, werkloosheid, een flexibel dienstverband en een laag loon voor verschillende opleidingsniveaus. Voor het opleidingsniveau kunnen we, vanwege de gehanteerde indelingen in de EBB, over de gehele periode niet meer dan vijf niveaus onderscheiden, te weten basisonderwijs (bao), lager beroepsonderwijs (vmbo), middelbaar onderwijs (algemeen vormend, havo/vwo, en beroeps, mbo), hoger beroepsonderwijs (hbo) en wetenschappelijk onderwijs (wo). Bij de analyse van de kans op een laag loon kunnen we, vanwege het beperkte aantal waarnemingen, slechts drie opleidingsniveaus onderscheiden (laag, middelbaar en hoog). Hierbij omvat 'laag' het basisonderwijs en het lager beroepsonderwijs, en 'hoog' het hoger beroepsonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs. Het criterium voor het opleidingsniveau is steeds het hoogst behaalde diploma.

We zullen zien dat deze beschrijvende analyse inderdaad voedsel geeft aan de stelling dat de arbeidsmarktverschillen tussen opleidingsniveaus steeds groter worden. Echter, de andere kenmerken van de (potentiële) beroepsbevolking zijn ook veranderd en deze kunnen evenzeer debet zijn aan de geschetste ontwikkelingen. Zo zijn laagopgeleiden steeds sterker geconcentreerd onder de jongeren, die voor een belangrijk deel nog onderwijs volgen (een mbo-student geldt als laag opgeleid indien hij/zij een vmbo-diploma heeft), en onder de ouderen, die niet de kans hebben gehad een hogere opleiding te volgen. Daarom voeren we eerst een decompositie-analyse uit, waarin wordt onderzocht wat het effect is van veranderingen in de samenstelling van de bevolking. Vervolgens voeren we meervoudige regressieanalyses uit, waarbij het effect van het

² Het gaat hierbij om respectievelijk 0,11% en 0,05% van alle waarnemingen.

opleidingsniveau wordt geschat als wordt gecontroleerd voor het effect van andere persoonskenmerken.

Omdat het hebben van werk, werkloosheid, een flexibele baan en een laag loon dichotome variabelen zijn, worden deze geanalyseerd met behulp van logistische regressie. Naast het opleidingsniveau wordt hierbij gecontroleerd voor leeftijd, leeftijd kwadraat³, de combinatie van geslacht en huishoudenspositie⁴ en herkomst. Bij de kans op een laag loon wordt tevens gecontroleerd voor de werkervaring (het aantal jaren dat men heeft gewerkt) en het kwadraat daarvan.⁵ Om te onderzoeken of het effect van opleiding in de loop van de tijd is veranderd, worden interactietermen opgenomen tussen de verschillende opleidingsniveaus en het kalenderjaar.⁶ Om de verandering in het gecontroleerde effect van opleidingsniveau te illustreren, schetsen we de ontwikkeling van de kans op werk, werkloosheid, een flexibele baan en een laag loon voor een standaard persoon, namelijk een 40-jarige gehuwde 'autochtone' man met twee kinderen.

4 De arbeidsmarktpositie naar opleidingsniveau

Figuur 1 toont de ontwikkeling van de kans op werk, werkloosheid, een flexibel dienstverband en een laag loon naar opleidingsniveau in de periode 1990-2016 respectievelijk 1985-2014 (voor een laag loon). De werkgelegenheidsgraad van academisch opgeleiden is ruim het dubbele van die van personen zonder diploma. De werkgelegenheidsgraad nam voor alle opleidingsniveaus licht toe over de periode 1990-2016. Voor personen met alleen basisonderwijs steeg hij van 32% naar 33%, voor personen met een academisch diploma van 82% naar 88%. De verschillen tussen de opleidingsniveaus zijn daarmee dus gegroeid, vooral gedurende de Grote Recessie die in 2009 begon.

Het risico op werkloosheid is voor laagopgeleiden aanzienlijk hoger dan voor hoogopgeleiden. Het werkloosheidspercentage fluctueert vanzelfsprekend sterk met de economische conjunctuur. Die schommelingen zijn voor laagopgeleiden groter dan voor

³ Om te toetsen of er een lineair of kromlijinig verband met de leeftijd is.

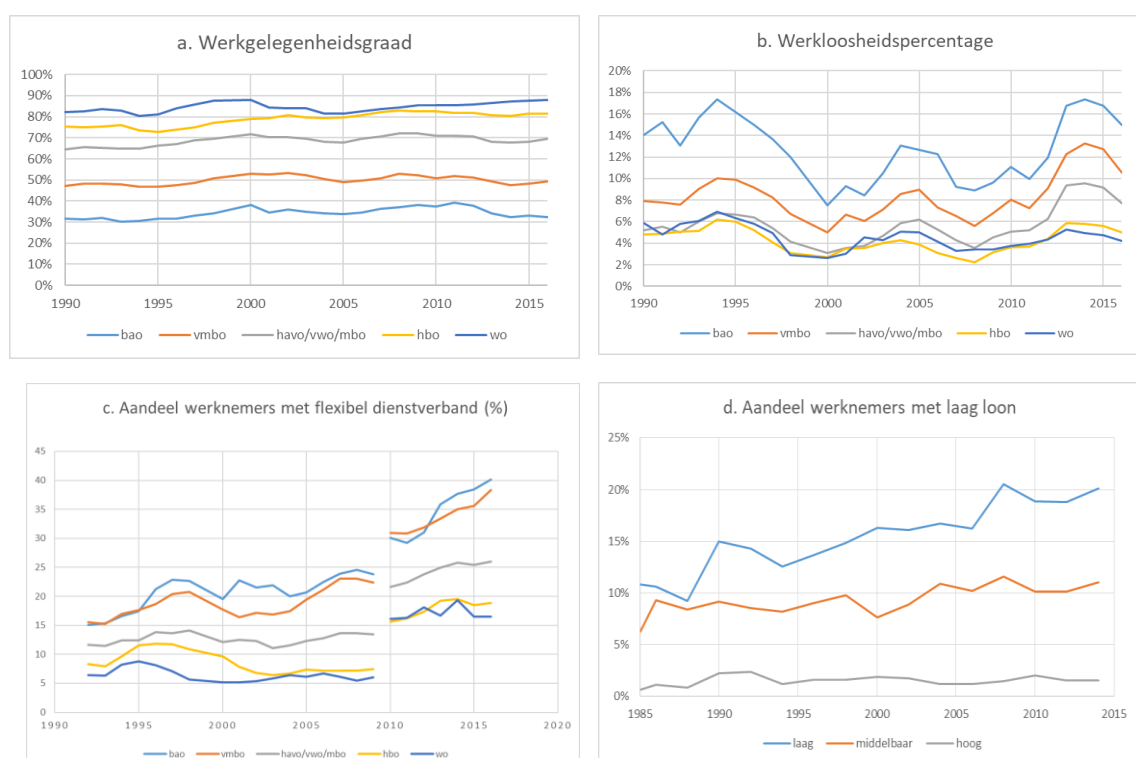
⁴ Omdat de huishoudenspositie voor vrouwen een ander effect kan hebben dan voor mannen, worden beide variabelen gecombineerd. Hierbij worden tien categorieën onderscheiden: 1. Man, samenwonend, zonder kinderen; 2. Man, samenwonend met kinderen; 3. Man, alleenstaand zonder kinderen; 4. Man, alleenstaand met kinderen; 5. Man, overig; 6. Vrouw, samenwonend, zonder kinderen; 7. Vrouw, samenwonend met kinderen; 8. Vrouw, alleenstaand, zonder kinderen; 9. Vrouw, alleenstaand, met kinderen; 10. Vrouw, overig.

⁵ Het arbeidsverleden is niet beschikbaar voor de jaren 1986-1990. Voor deze jaren is het geschatte arbeidsverleden geïmputeerd. Hiertoe is voor de overige jaren een lineaire regressieanalyse uitgevoerd van de logaritme van het arbeidsverleden op geslacht en huishoudensvorm, leeftijd, leeftijd kwadraat, opleiding en herkomst. De geschatte parameters zijn vervolgens gebruikt om voor de jaren 1986-1990 het arbeidsverleden van de respondenten te schatten.

⁶ Omdat er a priori geen reden is om een lineaire verandering in de tijd te veronderstellen, hebben we geen interacties tussen de opleidingsvariabelen en een lineaire tijdstrend (kalenderjaar – 1990) opgenomen, maar interacties met ieder kalenderjaar afzonderlijk, zodat voor ieder kalenderjaar een afzonderlijke schatting van het opleidingseffect wordt verkregen.

hoogopgeleiden, zodat het van de fase van de conjunctuur afhangt hoe groot de kloof tussen hoog- en laagopgeleiden is. In 1994, in het dal van de conjunctuurschommeling, was de werkloosheid onder ongediplomeerden (met alleen basisonderwijs) met 17% tweeënhalve maal zo hoog als onder academici (7%). In 2004, in het volgende conjunctuurdal, was de werkloosheid van ongediplomeerden opnieuw tweeënhalve maal zo hoog (13% versus 5%). In 2014, toen de economie zich wederom in een dal bevond, was de werkloosheid onder ongediplomeerden weer 17%, maar nu ruim drie maal zo hoog als de 5% werkloosheid onder academici. Daarmee is het verschil in werkloosheidsrisico iets groter geworden.

Figuur 1. Kans op werk (werkgelegenheidsgraad), werkloosheid, een flexibel dienstverband en een laag loon naar opleidingsniveau (%)

Bron: CBS (EBB 1990-2016) en SCP (AAP 1985-2014); bewerking door de auteur

Laag opgeleide werknemers hebben beduidend vaker een flexibel dienstverband dan hoog opgeleide werknemers. Vanaf 2005 is er bij laag- en middelbaaropgeleiden sprake van een sterke toename van flexibele contracten. Bij hoogopgeleiden is dit effect minder sterk, al wordt het beeld verstoord door de definitiewijziging in 2010. Het beeld dat uit figuur 1c naar voren komt is dat het verschil in kans op een flexibel dienstverband tussen hoog- en laagopgeleiden geleidelijk is toegenomen. In 1990 had 15% van de ongediplomeerde werknemers een flexibel dienstverband en 6% van de academisch opgeleide, in 2016 was dit respectievelijk 40 en 17%. Hoewel de verhouding gelijk is gebleven (ongediplomeerden hebben 2,4 maal zoveel kans op een flexibel dienstverband als

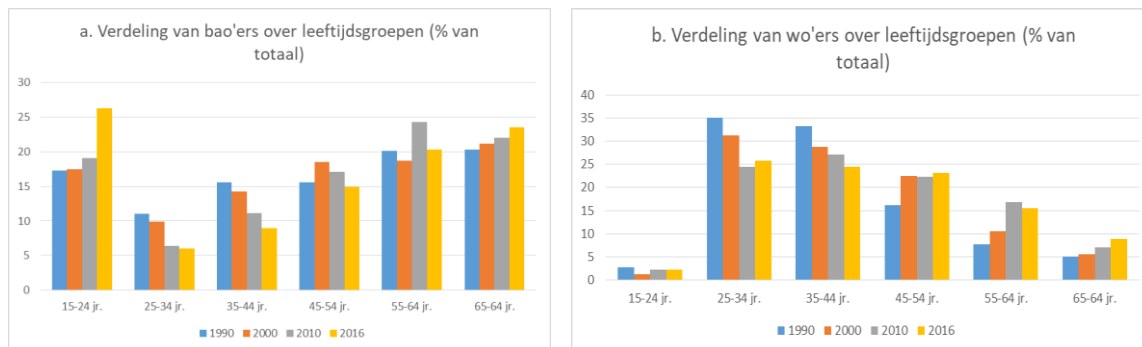
academici), is de kloof in absolute zin sterk gegroeid: van 9 procentpunten naar 23 procentpunten.

De kans om een laag loon te verdienen is voor laagopgeleiden vele malen groter dan voor hoogopgeleiden. Bovendien is deze kans voor laagopgeleiden tussen 1985 en 2014 ruwweg verdubbeld, van 10% naar 20%. Voor middelbaar opgeleiden nam de kans slechts licht toe, van iets minder naar iets meer dan 10%. Voor hoogopgeleiden nam de kans niet trendmatig toe, maar schommelde tussen 1% en 2%.

Figuur 1 laat zien dat voor alle vier indicatoren de verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden in de afgelopen decennia zijn toegenomen. Bij de kans op werk en werkloosheid namen de verschillen slechts licht toe en vooral doordat de positie van hoogopgeleiden verbeterde. Bij het dienstverband en het loon nam het verschil aanzienlijk sterker toe.

5 Decompositie-analyse

Bij de interpretatie van de in de vorige paragraaf geschetste ontwikkelingen dient men te bedenken dat de verdeling van de (beroeps)bevolking over opleidingsniveaus in de afgelopen kwart eeuw sterk is veranderd. Door de sterke expansie van het hoger onderwijs zijn de jongere cohorten op de arbeidsmarkt steeds hoger opgeleid, terwijl de lager opgeleide oudere cohorten geleidelijk de arbeidsmarkt verlaten. Dit had belangrijke gevolgen voor de verdeling van de verschillende opleidingsniveaus over leeftijdsgroepen. Figuur 2 toont dit voor de personen met alleen basisonderwijs (bao'ers) en voor de personen met een academische opleiding (wo'ers). Van alle bao'ers in de potentiële beroepsbevolking was in 1990 27% tussen 25 en 45 jaar oud; in 2016 was dit nog maar 15%. Het aandeel bao'ers onder 25 jaar is juist sterk gegroeid: van 17% naar 26%. Het gaat hier in toenemende mate om jongeren die nog dagonderwijs volgen en uiteindelijk een hoger opleidingsniveau zullen bereiken. Bij de wo'ers zien we juist een (relatieve) verschuiving naar de oudere leeftijdsgroepen, doordat de hoger opgeleide jongere cohorten ouder worden. Zowel bij laagopgeleiden als bij hoogopgeleiden is het leeftijdsprofiel dus sterk veranderd. Dit is ook van invloed op de arbeidsmarktpositie van laagopgeleiden en hoogopgeleiden, aangezien jongeren en ouderen een lagere arbeidsdeelname kennen dan de midden leeftijdscategorieën en jongeren een hoger risico lopen op werkloosheid.

Figuur 2 Verdeling van bao'ers en wo'ers over leeftijdsgroepen, 1990, 2000, 2010 en 2016 (in % van totaal)

Bron: CBS (EBB 1990, 2000, 2010, 2016).

Ook de verdeling van de opleidingsniveaus over mannen en vrouwen, huishoudenstypen en (etnische) herkomst is in de loop van de tijd veranderd. Zo is het aandeel vrouwen onder de hoogopgeleiden sterk toegenomen, doordat vrouwen hun achterstand in het onderwijs hebben ingelopen. De ontwikkelingen in de verschillen tussen de opleidingsniveaus die in figuur 1 zijn geschetst, kunnen dus ook samenhangen met de veranderingen in de compositie van de groepen met verschillende opleidingsniveaus naar leeftijd, geslacht, huishoudenstype en herkomst.

Een indruk hiervan krijgen we door een z.g. Blinder-Oaxaca-decompositieanalyse⁷ uit te voeren. Hierbij wordt onderzocht welk deel van de verschillen in de arbeidsmarktpositie tussen hoog-, midden- en laagopgeleiden wordt verklaard door verschillen in de compositie van elke groep en welk deel hieruit niet wordt verklaard en dus direct samenhangt met het opleidingsniveau. Tabel 1 laat de resultaten zien voor 1990/'93 en voor 2014/'16, waarbij we voor de overzichtelijkheid slechts drie opleidingsniveaus onderscheiden. Uit de tabel blijkt dat van het verschil in werkgelegenheidsgraad tussen hoog- en laagopgeleiden van 36,3 procentpunten in 1990, 21,8 procentpunten werden verklaard door verschillen in de samenstelling van de groep hoogopgeleiden en laagopgeleiden naar leeftijd, geslacht, huishoudenstype en herkomst. Het resterende 'onverklaarde' verschil, 14,5 procentpunten, hing dus direct samen met het verschil in opleidingsniveau. In 2016 was het verschil in werkgelegenheidsgraad met 3,6 procentpunten toegenomen. Dit was volledig toe te schrijven aan het feit dat het onverklaarde verschil 4,0 procentpunten groter was geworden, dat wil zeggen dat het belang van het opleidingsniveau was toegenomen. Bij het verschil tussen hoog en

⁷ Bij deze decompositie wordt eerst een regressieanalyse uitgevoerd van de vier indicatoren van de arbeidsmarktpositie op leeftijd, leeftijd in het kwadraat, geslacht in combinatie met huishoudenspositie, en herkomst, maar *niet* het opleidingsniveau. Door per opleidingsniveau de geschatte gemiddelde score van elk van de vier indicatoren te berekenen, kan worden bepaald welk deel van het waargenomen verschil tussen de opleidingsniveaus wordt verklaard door de genoemde achtergrondkenmerken. Het resterende, 'onverklaarde' deel kan dan worden toegeschreven aan het verschil in opleiding. Zie Fairlie (2005).

middelbaar opgeleiden deed zich een vergelijkbare ontwikkeling voor, zij het in minder sterke mate.

Het verschil van 4,7 procentpunten in het werkloosheidspercentage tussen hoog- en laagopgeleiden in 1990 werd voor twee derde verklaard uit het verschil in samenstelling tussen beide groepen. Dat het verschil in 2016 groter was geworden, kwam voornamelijk door veranderingen in de samenstelling van beide groepen. Het verschil tussen hoog en middelbaar opgeleiden laat een andere ontwikkeling zien. In 1990 was er geen verschil in werkloosheid. In 2016 was de werkloosheid onder middelbaar opgeleiden 3 procentpunten hoger dan onder hoogopgeleiden. Dit was vooral een gevolg van het feit dat het opleidingsniveau zelf een belangrijker rol is gaan spelen in het nadeel van de middelbaar opgeleiden.

Tabel 1 Decompositieanalyse van verschil in arbeidsmarktpositie naar opleidingsniveau, 1990/93 en 2014/16 (procentpunten)

	Hoog t.o.v. laag opgeleid			Hoog t.o.v. middelbaar opgeleid		
	1990/93 ^a	2014 ^b /16	Mutatie	1990/93 ^a	2014 ^b /16	Mutatie
Werkgelegenheidsgraad						
verschil	36,3	39,9	3,6	12,7	14,5	1,7
verklaard	21,8	21,3	-0,4	7,2	6,9	-0,3
onverklaard	14,5	18,5	4,0	5,5	7,6	2,1
Werkloosheidspercentage						
verschil	-4,7	-6,9	-2,2	0,0	-3,0	-3,0
verklaard	-3,3	-5,3	-2,1	-0,9	-1,6	-0,7
onverklaard	-1,5	-1,6	-0,2	0,8	-1,4	-2,2
Aandeel met flexibel contract						
verschil	-7,8	-20,8	-13,0	-4,0	-8,0	-4,0
verklaard	-10,3	-16,7	-6,5	-3,9	-5,9	-2,0
onverklaard	2,4	-4,1	-6,5	-0,1	-2,1	-2,0
Aandeel met laag loon						
verschil	-12,7	-18,6	-5,8	-7,0	-9,6	-2,6
verklaard	-6,1	-0,1	6,0	-7,8	-1,1	6,8
onverklaard	-6,6	-18,5	-11,9	0,9	-8,5	-9,4

Noot: 'verklaard' betekent: verklaard door leeftijd, leeftijd in het kwadraat, geslacht in combinatie met huishoudenspositie en herkomst (bij kans op laag loon tevens arbeidsverleden); 'onverklaard' betekent dat het verschil direct is toe te schrijven aan het verschil in opleidingsniveau. a 1993 voor kans op flexibel contract; b 2014 voor kans op laag loon.

Bron: CBS (EBB 1990, 1993, 2016); berekeningen door de auteur.

Het verschil in aandeel hoog en laag opgeleide werknemers met een flexibel contract wordt grotendeels verklaard door het verschil in samenstelling van beide groepen. Dat dit verschil tussen 1993 en 2016 13 procentpunten groter is geworden, komt echter in gelijke

mate door veranderingen in de samenstelling en door het feit dat het verschil in opleiding zelf een grotere rol is gaan spelen. Bij het verschil tussen hoog en middelbaar opgeleiden zien we een vergelijkbare ontwikkeling, zij het wat minder uitgesproken.

Het verschil van 12,7 procentpunten tussen de aandelen hoog- en laagopgeleiden met een laag loon werd in 1990 voor gelijke delen verklaard door de samenstelling van beide groepen en door het opleidingsniveau. In 2014 was het verschil aanzienlijk groter geworden, maar werd het nog uitsluitend veroorzaakt door het opleidingsniveau. Ook bij het verschil tussen hoog en middelbaar opgeleiden werd het effect van het opleidingsniveau veel groter.

Uit de decompositieanalyses blijkt dat het verschil in arbeidsmarktpositie tussen groepen met verschillend opleidingsniveau ten dele wordt verklaard door verschillen in de samenstelling van deze groepen en ten dele door het opleidingsniveau zelf. Bij alle vergelijkingen is het deel van het verschil dat kan worden toegeschreven aan het opleidingsniveau tussen 1990/'93 en 2014/'16 groter geworden, zowel tussen hoog en laagopgeleiden als tussen hoog en middelbaar opgeleiden. Dit suggereert dat het belang van opleidingsverschillen voor de arbeidsmarktpositie in de afgelopen decennia groter is geworden. We hebben hier echter slechts drie opleidingsniveaus en twee meetmomenten met elkaar vergeleken. Om het belang van het opleidingsniveau nader te onderzoeken schatten we in de volgende paragraaf het directe effect van het opleidingsniveau voor alle jaren waarbij we controleren voor het effect van andere kenmerken van de personen.

6 Het effect van opleidingsverschillen

In deze paragraaf onderzoeken we in welke mate de verschillen tussen laag-, middelbaar- en hoogopgeleiden op de arbeidsmarkt groter zijn geworden als we controleren voor (veranderingen in) andere kenmerken, in het bijzonder de leeftijd, geslacht, huishoudenspositie en herkomst. Hierbij dient men zich te realiseren dat verschillen in huishoudenspositie ook weer kunnen samenhangen met verschillen in opleidingsniveau. We schatten hier dus alleen het directe effect van opleiding op de arbeidsmarktpositie en niet het indirecte effect dat via de huishoudenspositie loopt. Bij de kans op een laag loon wordt tevens het arbeidsverleden (het aantal jaren dat men gewerkt heeft) als verklarende variabele opgenomen, zoals gebruikelijk is in een Mincer-loonvergelijking. We nemen interactietermen op tussen het opleidingsniveau en het kalenderjaar om te onderzoeken in welke mate het (directe) effect van opleiding in de loop van de tijd verandert.

Mogelijk is ook het geboortecohort van invloed op de arbeidsmarktverschillen tussen opleidingsniveaus. In een cohort dat meer hoogopgeleiden telt, zou het verschil in arbeidsmarktkansen met lager opgeleiden kleiner kunnen zijn dan in een cohort met weinig laagopgeleiden, omdat de hoogopgeleiden in het eerste cohort minder schaars zijn. Omdat we de leeftijd en het kalenderjaar als verklarende variabelen in de

regressievergelijking opnemen, kunnen we echter het geboortjaar niet meer toevoegen, aangezien deze drie variabelen onderling afhankelijk zijn. Dit betekent dat we er bij de interpretatie van de resultaten rekening mee dienen te houden dat verschillen tussen leeftijdsgroepen en/of veranderingen in de tijd ook het gevolg kunnen zijn van verschillen tussen cohorten.

Figuur 3 toont de geschatte relatieve kansverhoudingen of *odds ratio's* van de vier arbeidsmarktaspecten voor verschillende opleidingsniveaus ten opzichte van personen met een wo-diploma. Het voordeel van het gebruik van odds ratio's boven een simpele kansverhouding is dat het niet uitmaakt of we de aandacht richten op een bepaald aspect of op het complement ervan, bijvoorbeeld op werken dan wel op niet-werken, of op een flexibel dienstverband dan wel op een vast dienstverband. Figuur 3a laat zien dat, ook als we rekening houden met andere persoonskenmerken, de kans op werk van laagopgeleiden veel kleiner is dan van hoogopgeleiden. Er is echter geen eenduidige trend over de tijd. Tussen 1990 en 1998 daalde de kans op werk van laagopgeleiden, maar vooral van middelbaar opgeleiden en hbo'ers ten opzichte van hoogopgeleiden. Daarna nam hun relatieve kans op werk tot 2004 weer toe, om in de laatste periode opnieuw te dalen.

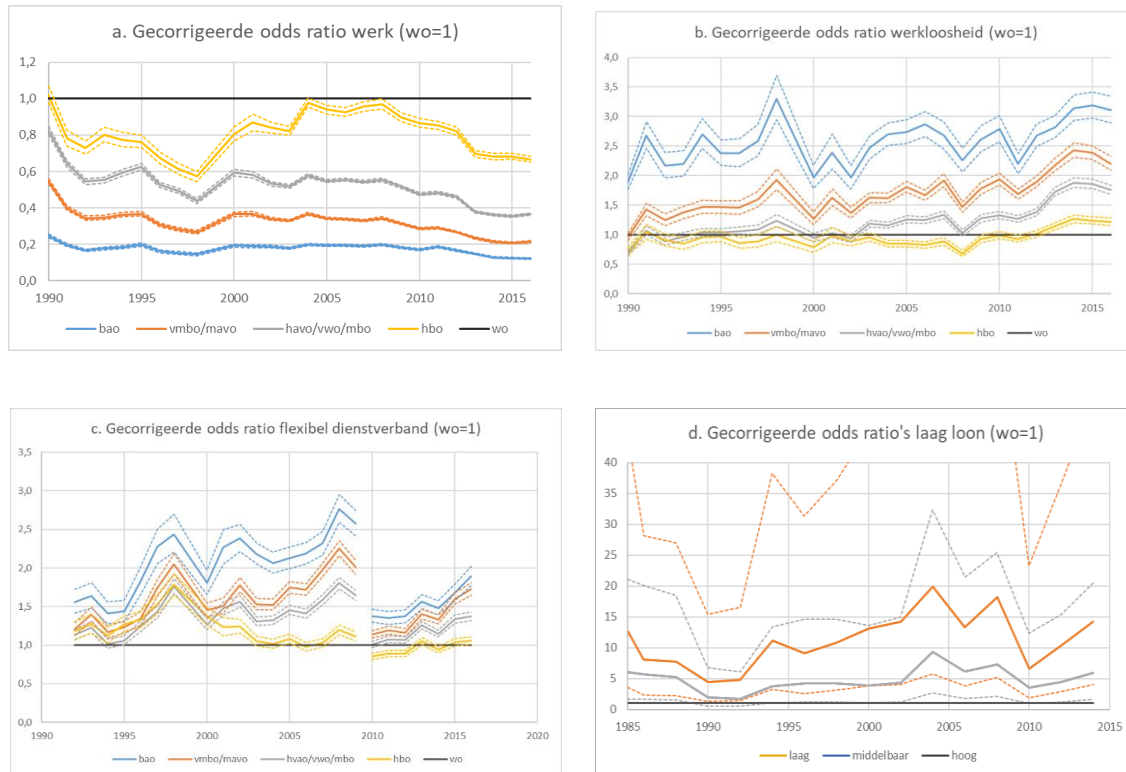
Figuur 3b laat zien dat het werkloosheidsrisico van ongediplomeerden veel groter is dan van academici, maar dat dit verschil in de loop van de tijd geen duidelijke trend vertoont. Dit is echter wel het geval voor laag (vmbo) en middelbaar opgeleiden: hun werkloosheidskans ten opzichte van academici is eerst geleidelijk en na 2008 vrij sterk toegenomen. Middelbaar opgeleiden hadden in de eerste helft van de jaren negentig nog dezelfde kans op werkloosheid als academici, maar tijdens de grote recessie is deze kans aanmerkelijk groter geworden. Voor hbo'ers schommelde het werkloosheidsrisico gedurende de gehele periode rond dat van de wo'ers, al is ook voor hen in de laatste recessie de relatieve werkloosheidskans wat opgelopen.

Uit Figuur 3c blijkt dat de kans op een flexibel dienstverband voor ongediplomeerden en laagopgeleiden tussen 1995 en 2008 fors is toegenomen ten opzichte van academici. Voor de middelbaar opgeleiden nam de kans op flexibel werk aanvankelijk ook toe, maar na 1993 is er geen sprake meer van een eenduidige trend. Voor hbo'ers nam de relatieve kans op flexibel werk aanvankelijk eveneens toe, om na 1993 weer terug te vallen naar het niveau van de academici. Door de breuk in de cijferreeks in 2010 is de trend in de laatste tien jaar wat minder duidelijk, maar na 2012 neemt voor alle opleidingsniveaus de kans op flexibel werk toe in vergelijking met academici.

Ten slotte toont Figuur 3d dat de kans op laag betaald werk voor laag- en middelbaar opgeleiden ten opzichte van hoogopgeleiden tussen 1985 en 2014 sterk fluctueerde, maar geen duidelijke trend vertoonde. Vanwege de relatief kleine steekproefomvang van het Arbeidsaanbodpanel zijn de resultaten echter weinig precies. Tussen 1985 en 1990 werd het verschil in kans op een laag loon tussen hoog en laagopgeleiden aanzienlijk kleiner, in de periode 1992-2004 nam het verschil weer sterk toe, om in de tien jaar daarna sterk te

schommelen, maar per saldo weer af te nemen. Als we het eerste jaar, 1985, en het laatste jaar, 2014, vergelijken is het verschil klein.

Figuur 3 Gecorrigeerde odds ratio's t.o.v. wo

Noot: de stippellijnen geven de 95%-betrouwbaarheidsintervallen weer.

Bron: CBS (EBB 1990-2016); SCP (AAP 1985-2014); berekeningen door de auteur

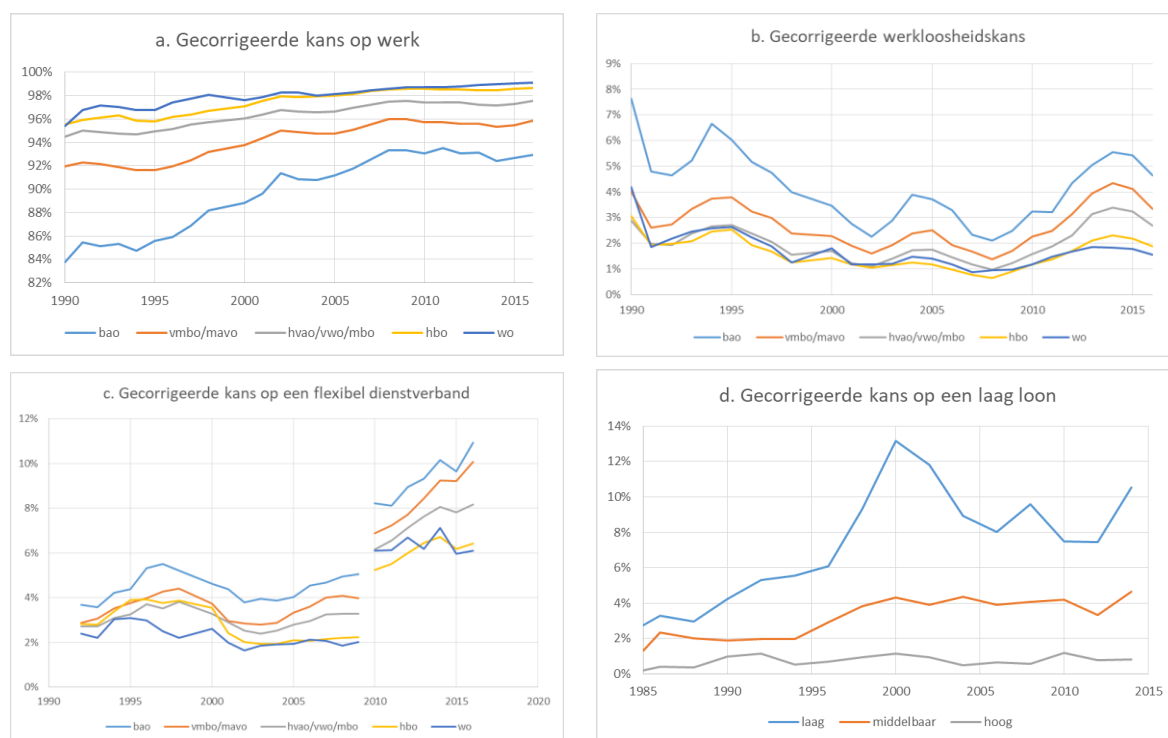
Wat betekenen deze analyses nu voor de kans op werk, werkloosheid, een flexibel dienstverband en een laag loon voor een concrete persoon met bepaalde, constante kenmerken? We nemen hier als voorbeeld een 40-jarige gehuwde 'autochtone' man met kinderen. Alleen voor de berekening van de kans op een laag loon nemen we een 30-jarige man met 10 jaar werkervaring, omdat de kans op een laag loon voor 40-jarige gehuwde mannen met kinderen heel klein is (minder dan 4%). Als we een andere voorbeeldpersoon zouden hebben gekozen, zouden de niveaus van de lijnen hoger of lager kunnen zijn, maar het patroon over de tijd en de (relatieve) verschillen tussen de opleidingsniveaus zouden gelijk blijven.

Figuur 4 toont de geschatte kans op werk, werkloosheid, een flexibel dienstverband en een laag loon voor deze persoon bij verschillende opleidingsniveaus. Uit Figuur 4a blijkt dat de verschillen in kans op werk tussen de opleidingsniveaus sterk zijn verminderd. Voor een ongediplomeerde is de kans op werk toegenomen van 84% naar 93%, voor een

academicus van 95% naar 99%. Tijdens de Grote Recessie, vanaf 2009, zijn de verschillen echter weer iets groter geworden. Bij de kans op werkloosheid zien we een vergelijkbaar patroon. Tot aan de crisis zijn de verschillen tussen de opleidingsniveaus afgenomen, sindsdien zijn ze weer iets toegenomen. Maar in beide gevallen geldt dat de verschillen tussen de opleidingsniveaus aan het begin van de periode, in 1990, beduidend groter waren dan aan het einde van de periode, in 2016.

Bij de kans op een flexibel dienstverband en een laag loon is het patroon anders. Hier is wel sprake van een trendmatige toename van de verschillen tussen de opleidingsniveaus. Het verschil tussen hoog en laagopgeleiden in kans op een flexibel dienstverband nam vooral toe tussen 1992 en 1997 en tussen 2011 en 2016. Het verschil in kans op een laag loon nam sterk toe tussen 1988 en 2000, om daarna weer wat af te nemen.

Figuur 4. Arbeidsmarktpositie van een 40-jarige gehuwde 'autochtone' man met kinderen^a

Noot a: Bij de kans op een laag loon gaat het om een 30-jarige gehuwde 'autochtone' man met kinderen en 10 jaar werkervaring

We concluderen dat ten aanzien van de arbeidsdeelname (werk en werkloosheid) de verschillen tussen de opleidingsniveaus in ieder geval tot de Grote Recessie kleiner zijn geworden en daarna weer iets zijn gegroeid. Ten aanzien van de kenmerken van het werk (dienstverband en loon) is er echter over de hele linie sprake van een toename van

verschillen tussen de opleidingsniveaus, zij het niet in alle deelperioden. Simpel gezegd is de kans van laagopgeleiden op werk in verhouding tot hoogopgeleiden verbeterd, maar moeten laagopgeleiden verhoudingsgewijs steeds vaker genoegen nemen met een flexibele baan en een laag loon.

7 Conclusie en discussie

In dit artikel hebben we onderzocht of de kloof tussen laag en hoogopgeleiden op de arbeidsmarkt in de afgelopen decennia groter is geworden. We hebben ons hierbij geconcentreerd op vier aspecten van de arbeidsmarktpositie: het hebben van werk, werkloosheid, een flexibel dienstverband en een laag loon. Als we voor deze vier aspecten de trends sinds 1990 (bij een laag loon sinds 1985) in kaart brengen, blijken de verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden inderdaad groter geworden, vooral de verschillen in het aandeel werknemers met een flexibel dienstverband en met een laag loon. In de beschouwde periode is echter ook de samenstelling van de beroepsbevolking naar andere kenmerken veranderd. Zo zijn onder laagopgeleiden de jongeren, die voor het merendeel nog studeren, en de ouderen steeds meer oververtegenwoordigd. Onder de hoogopgeleiden is het aandeel vrouwen sterk toegenomen. Uit een decompositieanalyse bleek dat de verschillen in arbeidsmarktpositie tussen hoog en laagopgeleiden inderdaad samenhangen met verschillen in de samenstelling van beide groepen naar leeftijd, geslacht, huishoudentype en herkomst. In alle gevallen is de bijdrage van het opleidingsniveau zelf aan de verschillen tussen de groepen sinds 1990 toegenomen.

Om het directe effect van het opleidingsniveau te bepalen, moet worden gecontroleerd voor het effect van andere persoonskenmerken. Als dit wordt gedaan, blijken de verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden ten aanzien van de kans op werk en de kans op werkloosheid sinds 1990 juist kleiner geworden. Een laagopgeleide persoon had in 2016, zowel in absolute als in relatieve zin, een grotere kans op werk en een kleinere kans op werkloosheid dan een persoon met gelijke kenmerken (leeftijd, geslacht, huishoudenspositie, herkomst) in 1990. De kans op een flexibel dienstverband en op een laag loon was voor deze persoon in 2016 echter wel groter dan in 1990.

Welke implicaties hebben deze resultaten voor de eerder besproken theorieën? In die theorieën wordt vaak geen duidelijk onderscheid gemaakt tussen toenemende verschillen in de arbeidsdeelname van hoger en lager opgeleiden en verschillen in de kwaliteit van hun werk. Het is echter aannemelijk dat er tot op zekere hoogte sprake is van substitutie tussen deze kenmerken. Als de vraag naar hoogopgeleiden stijgt en de vraag naar laagopgeleiden daalt, terwijl het verschil in arbeidskosten tussen beide categorieën gelijk blijft, kan dit leiden tot een hogere werkloosheid en een lagere arbeidsdeelname van laagopgeleiden ten opzichte van hoogopgeleiden. Als echter het loon en andere arbeidsvoorwaarden van laagopgeleiden neerwaarts worden aangepast in vergelijking met hoogopgeleiden, worden zij verhoudingsgewijs goedkoper en hoeft hun (relatieve) kans op werk niet te dalen. De gepresenteerde analyses bieden vooral ondersteuning voor

de laatste mogelijkheid, in ieder geval tot aan de Grote Recessie. De arbeidsdeelname van laagopgeleiden groeide in deze periode immers in vergelijking met die van hoogopgeleiden, maar tegelijkertijd bleef hun loon achter en moesten zij vaker genoegen nemen met een flexibel dienstverband. Het beeld gedurende de Grote Recessie wijkt hiervan af: in deze periode liep ook de arbeidsdeelname van laagopgeleiden licht terug ten opzichte van hoogopgeleiden, terwijl daarnaast het verschil in kans op een flexibel contract bleef groeien. Of ook het verschil in kans op een laag loon in deze periode verder is toegenomen, is niet geheel duidelijk, doordat we alleen gegevens hebben tot 2014, die eerst een afname en daarna een toename laten zien.

De geschetste ontwikkelingen kunnen we verklaren uit het feit dat in Nederland in de afgelopen decennia steeds meer 'ruimte' aan de onderkant van de arbeidsmarkt is geschapen. Het wettelijk minimumloon is vanaf de jaren tachtig geleidelijk gedaald ten opzichte van het gemiddelde loon. Begin jaren tachtig bedroeg het minimumloon nog zo'n 75% van het gemiddelde loon; in 2015 was dit nog maar 55% (De Beer et al. 2017: 20). Deze relatieve daling was deels het gevolg van herhaalde bevrozing van het minimumloon en deels van het feit dat de contractlonen, waaraan het minimumloon is gekoppeld, meestal minder sterk stijgen dan het gemiddelde verdiende loon. Ook de sociale partners hebben meer ruimte gecreëerd voor laagbetaalde banen, doordat de laagste loonschalen in cao's vanaf het midden van de jaren negentig steeds dichterbij het wettelijk minimumloon zijn komen te liggen (De Beer et al. 2017: 46). Daarnaast is met de inwerkingtreding van de Wet flexibiliteit en zekerheid in 1999 ook de ruimte voor werkgevers om van verschillende soorten flexibele contracten gebruik te maken verruimd. De gepresenteerde cijfers laten zien dat werkgevers van deze extra ruimte aan de onderkant van de arbeidsmarkt volop gebruik hebben gemaakt. Een vraag die we op basis van de analyses in dit artikel niet kunnen beantwoorden is of die toename van laag betaald en flexibel werk ook de oorzaak is van de stijging van de arbeidsdeelname van laagopgeleiden. Anders gezegd, vormen een lager loon en een flexibel dienstverband de prijs die laagopgeleiden moeten betalen om hun positie op de arbeidsmarkt veilig te stellen? Die vraag valt niet goed te beantwoorden op basis van cijfers van één land, en vereist een landenvergelijkend onderzoek waarbij de hier besproken aspecten van de arbeidsmarktpositie voor meerdere landen over een langere periode worden vergeleken.

De analyses laten ook zien dat de positie van middelbaar opgeleiden ten opzichte van academisch opgeleiden de laatste tien à vijftien jaar is verslechterd, vooral ten aanzien van de kans op werk, werkloosheid en een flexibel dienstverband. Middelbaar opgeleiden zijn qua arbeidsmarktpositie meer gaan lijken op laagopgeleiden. Dit vormt een ondersteuning van de theorieën dat technologische vernieuwing een polariserend effect heeft op de arbeidsmarkt, waardoor het middensegment onder druk staat (Autor et al. 2013; Goos et al. 2014).

De analyses in dit artikel laten zien dat het niet onvermijdelijk is dat ontwikkelingen als globalisering, technologische ontwikkeling en meritocratisering de *toegang* van lager opgeleiden tot de arbeidsmarkt steeds moeilijker maken. De angst voor een groeiende

groep laagopgeleiden voor wie er geen plek meer op de arbeidsmarkt is, lijkt dan ook niet gegrond. Dit neemt niet weg dat de kwaliteit van het werk van laagopgeleiden, in ieder geval in termen van dienstverband en beloning, wel onder druk staat. Dit roept de vraag op of het zwaartepunt in het overheidsbeleid niet zou moeten verschuiven van bevordering van arbeidsparticipatie naar verhoging van de kwaliteit van het werk. Naarmate de kwaliteit van het werk aan de onderkant van de arbeidsmarkt verslechtert, volstaat het hebben van werk voor laagopgeleiden dikwijls niet meer voor volwaardige maatschappelijke participatie. Niet voor niets is er recent steeds meer aandacht voor de groei van precair werk (Kalleberg 2018) en zelfs het ontstaan van een nieuwe onderklasse, het 'precariaat', die wel aan het werk is, maar niettemin in permanente onzekerheid verkeert (Standing 2011). Nadat het kwantitatieve doel van een hogere arbeidsparticipatie bijna drie decennia centraal heeft gestaan in het sociaaleconomische beleid van de overheid, is het tijd voor een verschuiving van de focus naar de kwaliteit van het werk.

Auteur

Paul de Beer (p.t.debeer@uva.nl) is als onderzoeker verbonden aan het Amsterdams Instituut voor ArbeidsStudies (AIAS-HSI) van de Universiteit van Amsterdam.

Literatuur

- Autor, D.H., 2015, Why Are There Still So Many Jobs? The History and Future of Workplace Automation, *Journal of Economic Perspectives*, vol. 29(3): 3-30.
- Autor, D.H. en D. Dorn, 2013, The Growth of Low Skill Service Jobs and the Polarization of the U.S. Labor Market, *The American Economic Review*, vol. 103(5): 1553-1597.
- Autor, D.H., L.F. Katz en M.S. Kearney, 2006, *The Polarisation of the US Labor Market*, Cambridge (Massachusetts): National Bureau of Economic Research.
- Beer, P. de, en M. van Pinxteren (red.), 2016, *Meritocratie. Op weg naar een nieuwe klassensamenleving?*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Berge, W. van den, en B. ter Weel, 2015, *Baanpolarisatie in Nederland. CPB Policy Brief 2015|13*, Den Haag: Centraal Planbureau.
- Bovens, M., 2012, *Opleiding als scheidslijn. Van oude en nieuwe maatschappelijke breukvlakken*, Van Doorn-lezing 2012, Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Donker van Heel, P., J. de Wit en D. van Buren, 2011, *Contractvormen en motieven van werkgevers en werknemers*, Rotterdam: Ecorys.
- Fairlie, R.W., 2005, An extension of the Blinder-Oaxaca decomposition technique to logit and probit models, *Journal of Economic and Social Measurement*, vol. 30(4): 305-316.
- Freeman, R.B., 1995, Are your wages set in Beijing?, *Journal of Economic Perspectives*, vol. 9(3): 15-32.
- Goldin, C. en L.F. Katz, 2009, *The race between education and technology*, Cambridge (Mass.)/London: Harvard University Press.
- Goos, M., A. Manning en A. Salomons, 2009, Job polarization in Europe. *American Economic Review: Papers & Proceedings*, vol. 99(2): 58-63.
- Goos, M., A. en A. Salomons, 2014, Explaining Job Polarization: Routine-Biased Technological Change and Offshoring, *American Economic Review*, vol. 104(8): 2509-2526.

- Graaf-Zijl, M. de, E. Josten, S. Boeters, E. Eggink, J. Bolhaar, I. Ooms, A. den Ouden en I. Woittiez, 2015, *De onderkant van de arbeidsmarkt in 2025*, Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jacobs, B. en D. Webbink, 2006, Het rendement op onderwijs blijft stijgen, *ESB*, vol.91(4492): 405-407.
- Kalleberg, A.L., 2018, *Precarious lives*, Wiley.
- Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.), 2014, *Hoe ongelijk is Nederland?*, WRR Verkenning, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Leuven, E. en H. Oosterbeek, 2000, Rendement van onderwijs stijgt, *ESB*, vol.85: 523-523.
- Moore, M. en P. Ranjan, 2006, Globalisation vs skill-biased technological change: implications for unemployment and wage inequality, *The Economic Journal*, vol. 115: 391-422.
- OECD, 2011, *Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising*, Parijs: OECD Publishing.
- Piketty, T., 2014, *Capital in the Twenty-First Century*, Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Salverda, W., 2012, Inkomen, herverdeling en huishoudvorming 1977–2011: 35 jaar ongelijkheids-groei in Nederland, *TPEdigitaal*, vol. 7(1): 66-94.
- Standing, G., 2011, *The precariat: The new dangerous class*, London: Bloomsbury Academic.
- Tinbergen, J., 1975, *Income distribution: analysis and policies*, Amsterdam/Oxford: North Holland.
- Webbink, H.D., S.B. Gerritsen en M.W. van der Steeg, 2013, Financiële opbrengsten onderwijs verder omhoog, *ESB*, vol. 98: 13-15.
- Weel, B. ter, 2003, The structure of wages in the Netherlands 1986-1998, *Labour*, vol.17(3): 361-382.
- Young, M., 1958, *The rise of the meritocracy*, New Jersey: Transaction Publishers.

De Nederlandse vermogensverdeling in internationaal perspectief

Een vergelijking met 26 andere OECD-landen

Geert Reuten

Uit recente statistieken van de OECD blijkt dat de scheefheid van de vermogensverdeling in OECD-landen aanzienlijk verschilt. Uit cijfers voor 27 landen blijkt dat gemeten naar de vermogensomvang van de top 10%, 5% en 1% de scheefheid in de USA het hoogst is. Dit is niet verbazend. Maar Nederland blijkt voor deze maatstaven steeds de tweede plaats in te nemen.

Inleiding

Nederland is lid van de OECD, een organisatie van economieën met een relatief 'hoog' inkomen per hoofd van de bevolking.¹ Begin 2018 heeft de OECD 35 leden.

Om de uniformiteit van vermogens-statistieken te bevorderen, gaf de OECD in 2013 richtlijnen voor de opstelling ervan.² In januari 2018 voldeden 27 landen aan de richtlijnen, en zo is er een redelijk grote groep landen die het mogelijk maakt om onder andere de Nederlandse vermogensverdeling in een statistisch uniform internationaal perspectief te plaatsen. Dit laatste is het voornaamste oogmerk van dit artikel (paragraaf 2-4) – de oorzaken van de internationale verschillen vallen buiten het bestek van dit artikel. Ik begin in paragraaf 1 met een beknopt overzicht van de Nederlandse vermogensverdeling, en in paragraaf 5 ga ik kort in op de componenten van de Nederlandse vermogensverdeling.

In de OECD-definitie van 'vermogen' gaat het om bezittingen waarop voor private huishoudingen een eigendomsrecht van toepassing is. Het vermogen van pensioenfondsen valt dus daarbuiten. Het gaat om bezittingen van natuurlijke personen die overdraagbaar (vervreemdbaar) zijn en waarop successie van toepassing is. 'Vermogen' is in dit artikel het 'netto-vermogen' (bezittingen minus schulden).

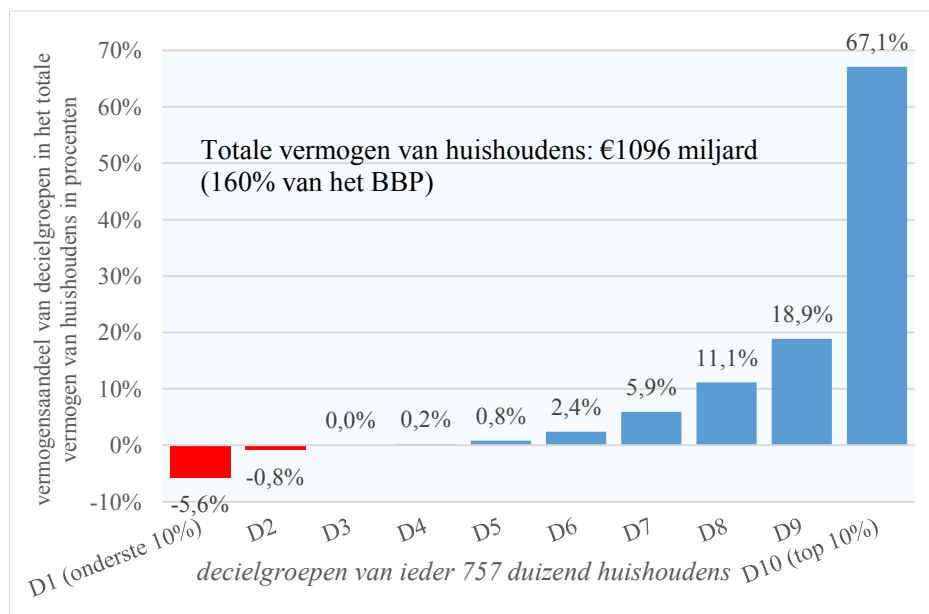
¹ Volgens de definitie van "hoog inkomen" van de Wereldbank (in 2015 een Netto Nationaal Inkomen per hoofd van $\geq$ \$12.476 per jaar) vallen de leden Mexico en Turkije daarbuiten.

² oecd.org/statistics/guidelines-for-micro-statistics-on-household-wealth-9789264194878-en.htm (met link naar de PDF-versie van de richtlijnen). Zie ook Murin, Fabrice and Marco Mira d'Ercole, 2015, Household wealth inequality across OECD countries: new OECD evidence, *OECD Statistics Brief*, June 2015, No. 21. oecd.org/std/household-wealth-inequality-across-OECD-countries-OECDSB21.pdf. (Deze tekst geeft tevens data van het jaar 2010 voor toen nog 18 landen.)

1 De Nederlandse vermogensverdeling in 2015: beknopt overzicht

Figuur 1 geeft een beknopt overzicht van de Nederlandse vermogensverdeling, dat voor veel lezers ongeveer bekend zal zijn. Het betreft een indeling in tien decielgroepen van, in 2015, ieder 757 duizend huishoudens.³

Figuur 1 Vermogensverdeling van huishoudens naar decielgroepen, Nederland 2015: vermogen per decielgroep als percentage van het totale vermogen van huishoudens⁴

Databron: CBS Statline, 'Vermogen van huishoudens; huishoudenskenmerken, vermogensbestanddelen', 7 februari 2018.⁵

Het vermogen is sterk geconcentreerd in het 10^e deciel: 67% van het totale vermogen van huishoudens. Het gemiddelde vermogen (€145.000) ligt in het 8^e deciel. Voor de eerste zes decielen samen, is het vermogen negatief (–€33 miljard). In paragraaf 5 ga ik in op de samenstelling van de vermogens per deciel. De eerstvolgende paragrafen geven een internationale vergelijking van het 10^e deciel en van de som van de eerste zes decielen.

2 Het tiende vermogensdeciël in OECD-landen

Deze en de volgende twee paragrafen presenteren cijfers die de OECD in januari 2018 publiceerde over 2009-2016. Voor de betreffende 27 landen zijn er slechts 1–3 jaarwaarnemingen.⁶

³ CBS Statline gaf begin februari 2018 ook cijfers voor 2016, maar omdat de Nederlandse OECD-cijfers die ik later bespreek dat jaar 2015 betreffen, kies ik ook hier voor 2015.

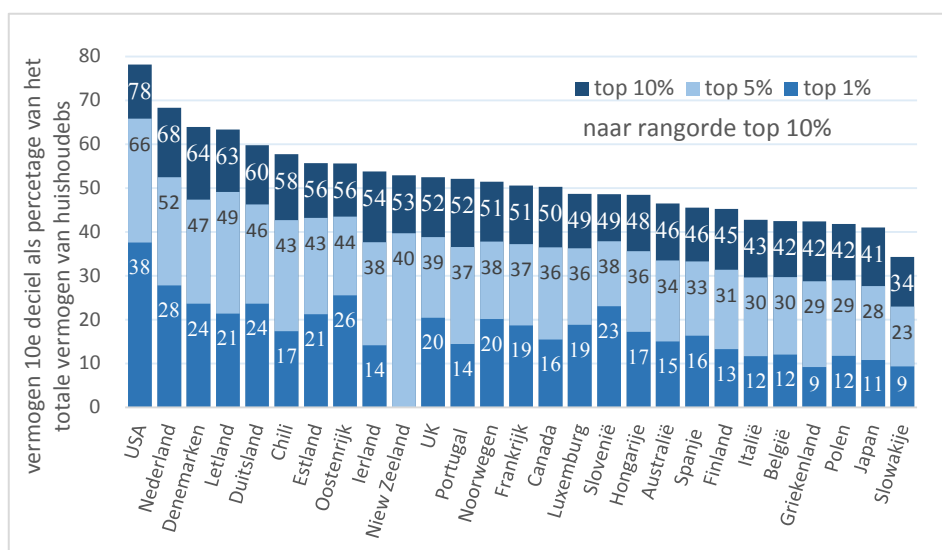
⁴ Al mijn grafieken zijn in Engelse decimalen.

⁵ statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=83834NED&D1=a&D2=0,51-60&D3=0&D4=9&HDR=G3,T&STB=G1,G2&VW=T

De meeste daarvan vallen in het jaar 2014. Ik heb daarom 2014 als uitgangspunt genomen, en voor de landen waarover voor dat jaar geen data zijn het naastbij jaar gebruikt.⁷

Figuur 2 geeft voor deze landen het vermogensaandeel van het 10^e deciel (top 10%), met daarin de tweede helft van het 10^e deciel (top 5%) en het hoogste percentiel (top 1%).

Figuur 2. Vermogensaandeel van het 10^e deciel in 27 OECD landen: vermogen als percentage van het totale vermogen van huishoudens in 2014 of het meest nabije jaar

Databron: OECD, dataset Wealth.⁸ (Voor Nieuw Zeeland zijn er geen data van de top 1%).

Uit figuur 2 blijkt dat er forse vermogens-verdelingsverschillen tussen deze landen zijn. De USA staat steeds voorop (of naar gelang de insteek: 'achterop') en Nederland staat steeds op de tweede plaats wat betreft de zo gemeten scheefheid van de vermogensverdeling.

⁶ De 27 landen zijn: Australië, België, Canada, Chili, Denemarken, Duitsland, Estland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Hongarije, Ierland, Italië, Japan, Letland, Luxemburg, Nederland, Nieuw Zeeland, Noorwegen, Oostenrijk, Polen, Portugal, Slovenië, Slowakije, Spanje, UK, USA (er is ook sporadische informatie over Zuid-Korea).

⁷

data 2012	data 2013	data 2014	data 2015
Canada	Australië	overige 16 landen	Chili
Spanje	Estland		Denemarken
	Ierland		Nederland
	Portugal		UK
	USA		

⁸ Data betrokken 29 januari 2018. < <http://stats.oecd.org/index.aspx?DatasetCode=WEALTH> >

Nederlands' poldermodel en fiscus zijn internationaal gezien kennelijk gunstig voor de topvermogens.

Vooraf voor de verdeling in het top-percentiel zijn er nogal wat variaties ten opzichte van die in het top-deciël. Zo schuiven in de 1%-top vooral Oostenrijk en Slovenië naar 'voren' en Ierland en Portugal naar 'achteren'. Zie tabel 1 voor de drie topaandelen.

Tabel 1 OECD-landen met de scheefste vermogensverdelingen gemeten naar vermogensaandelen aan de top: vermogen als percentage van het totale vermogen van huishoudens in 2014 of het meest nabije jaar (als % van het totale vermogen van huishoudens)

	Aandeel top 10%	Aandeel top 5%	Aandeel top 1%
OECD-gemiddelde	51,6	38,2	18,1
Scheefste verdelingen	(met tussen haakjes de rang)		
USA	78,2 (1)	65,9 (1)	3,6 (1)
Nederland	68,3 (2)	52,5 (2)	27,8 (2)
Denemarken	64,0 (3)	47,3 (4)	23,6 (5)
Letland	63,4 (4)	49,1 (3)	21,4 (7)
Duitsland	59,8 (5)	46,3 (5)	23,7 (4)
Oostenrijk	55,6 (8)	43,5 (6)	25,5 (3)

Databron: zie figuur 2.

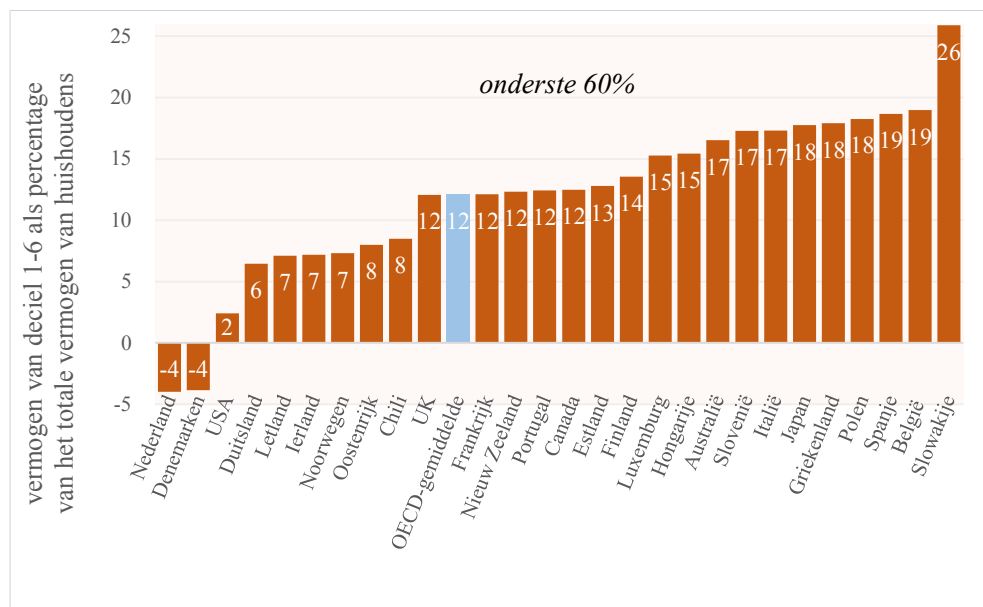
In de bovenstaande en de volgende paragraaf zijn de Nederlandse OECD-cijfers voor 2015 (gepubliceerd januari 2018) niet gelijk aan de CBS-*Statline* cijfers voor 2015 (van februari 2018). Zo is het 'Aandeel van de top 10%' in de OECD-opstelling 68,3% en in die van het CBS 67,1%. Het CBS liet schriftelijk weten dat er geen methodologische verschillen tussen beide opstellingen zijn, maar dat de OECD-cijfers over 2015 nog voorlopige cijfers waren, terwijl de CBS-cijfers over 2015 van februari 2018 definitief zijn.⁹

3 Som van de onderste zes vermogensdecielen in OECD-landen

Voor de onderkant van de vermogensverdeling geeft de OECD gesommeerde cijfers van de eerste zes decielen. Met verschillen is deze verdeling de tegengestelde van de topverdeling (het complement van beide is uiteraard de som van deciel 7–9). We zien in figuur 3 dat de onderste zes decielen gemiddeld slechter af zijn in Nederland en Denemarken dan in de USA. Ten opzichte van de rangorde van het 10^e deciel is er voor D1–D6 vooral in Estland een positieve uitschieter, en in Noorwegen en Finland een negatieve.

⁹ CBS Infoservice 14 februari 2018 [#105848].

Figuur 3 Vermogensaandeel van de onderste zes decielen in 27 OECD landen: vermogen als percentage van het totale vermogen van huishoudens in 2014 of het meest nabije jaar

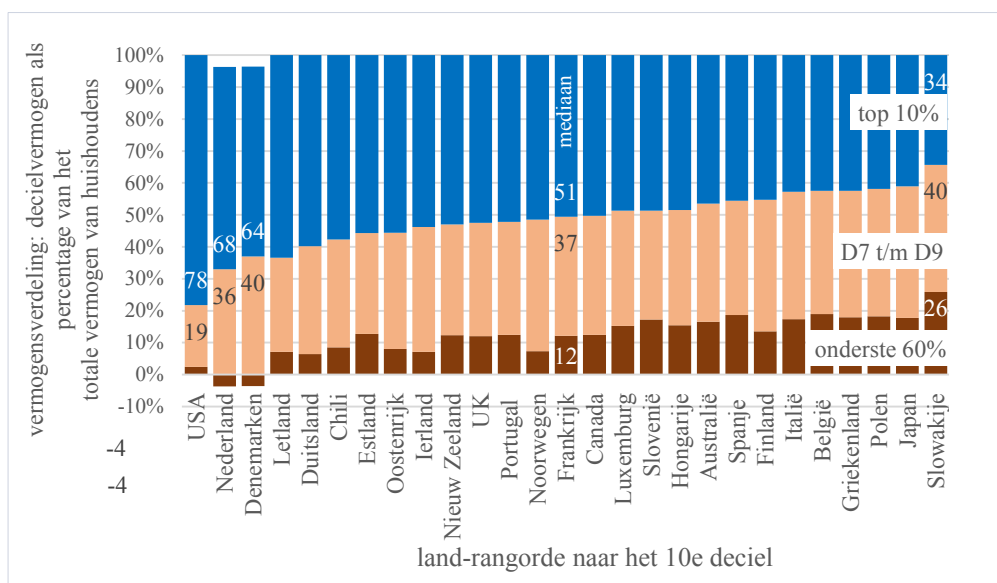

Databron: zie figuur 2.

4 Totale vermogensverdeling in OECD-landen: D10, D7-9 en D1-6

Figuur 4 toont de totale vermogensverdeling voor gegroepeerde decielen. Het OECD-gemiddelde van D10 is 51,6%; dat van D7-9 is 36,3% en van D1-6 is dit 12,1%.

Figuur 4. Vermogensaandeel van gegroepeerde decielgroepen in 27 OECD landen: vermogen als percentage van het totale vermogen van huishoudens in 2014 of het meest nabije jaar

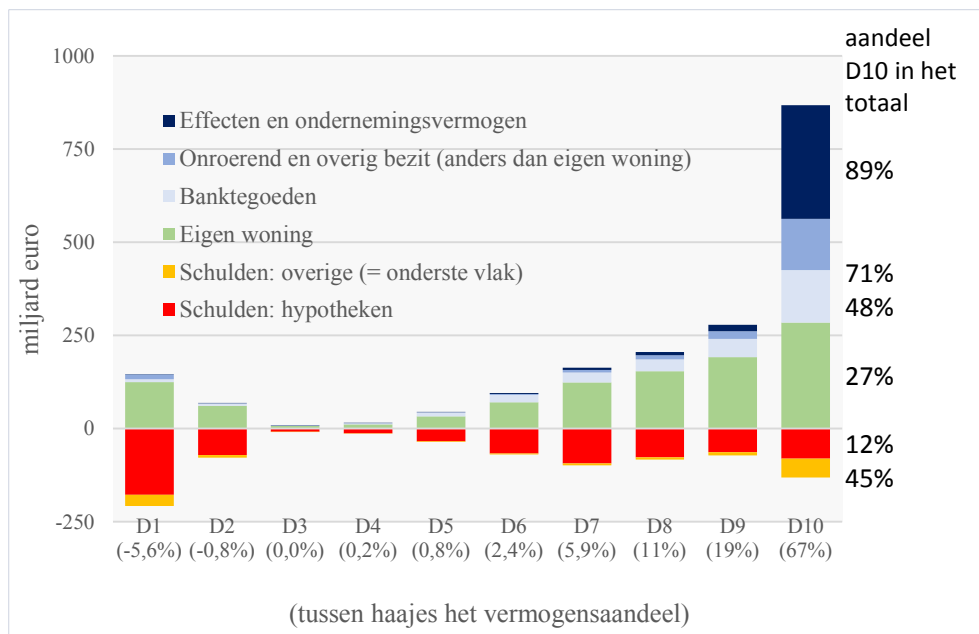

Databron: zie figuur 2.

5 De samenstelling van de Nederlandse vermogensverdeling naar decielen

De voorgaande paragrafen presenteren verschillen in economische rijkdom (en vermogensarmoede). Dit is relevant: afgemeten aan het vermogen kunnen huishoudens in het topdeciël bijvoorbeeld aanzienlijk comfortabeler wonen dan die lager op de vermogensladder. Maar de relatieve vermogensomvang van de top 10% (en de top 5 en 1%) is tevens relevant voor de potentiële economische macht, en die is af te meten aan de samenstelling van de vermogens. Figuur 5 laat deze zien voor Nederland. De OECD-statistieken gaan helaas niet tot op dit gedetailleerde niveau dat het CBS geeft. Het is aannemelijk (maar niet zeker) dat in andere OECD-landen de vermogenssamenstelling van het 10^e deciel een dergelijk patroon heeft – doch minder geprononceerd in de landen rechts van de mediaan uit figuur 4.

Figuur 5 Samenstelling van het vermogen van huishoudens naar decielgroepen, Nederland 2015, in miljard euro

Databron: CBS Statline, 'Vermogen van huishoudens; huishoudenskenmerken, vermogensbestanddelen', 7 februari 2018.¹⁰

We zien in figuur 5 onder andere de verhouding tussen bezittingen en schulden per deciel. De schulden zijn voornamelijk eigen-woning gerelateerd (hypotheek) – 'onder water' in D1. Daarnaast zijn er 'overige schulden' die geconcentreerd zijn in D1 en D10. In D1 bestaan deze voor ruim een tiende (11%) uit studieschulden. De 'overige schulden' in D10 zijn in hoge mate gerelateerd aan effecten-financiering.

We zien ook dat het eigendom van effecten en ondernemingsvermogen sterk geconcentreerd is in D10 (89% van het totaal). Daarmee is de vermogensverdeling, althans potentieel, tevens een economische machtsverdeling. Tabel 2 geeft de samenstelling van dit bestanddeel in 2015.

¹⁰statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=83834NED&D1=1-3&D2=0,51-60&D3=0-14&D4=9&HDR=G3.T&STB=G1.G2&VW=T . Effecten en ondernemingsvermogen: CBS-categorieën 1.1.2, 1.3, en 1.4. Onroerend en overig bezit (anders dan eigen woning): CBS-categorieën 1.2.2 en 1.5. Banktegoeden: CBS-categorie 1.1.1. Eigen woning: CBS-categorie 1.2.1. Schulden: hypotheek: CBS-categorie 2.1. Schulden: overige: CBS-categorieën 2.2. en 2.3.

Tabel 2 Samenstelling van de categorie effecten en ondernemingsvermogen in 2015: omvang en D10 als percentage van het totaal van huishoudens

Categorieën	D10 in €mld.	fractie D10 in D1-D10
Effecten †	103,6	84%
Aandelen 'aanmerkelijk belang' ‡	154,2	95%
Ondernemingsvermogen	46,5	85%
<i>Totaal</i>	<i>304,3¹¹</i>	<i>89%</i>

† Aandelen (behalve aandelen 'aanmerkelijke belang') en obligaties. Voor 2015 neemt het CBS deze samen. In 2014 was het bestanddeel 'obligaties' een-vijfde van dit totaal. Deze fractie is slechts een indicator voor 2015, omdat het CBS vanaf dat jaar de opstelling rigoreus wijzigde.

‡ Aanmerkelijk belanghouders bezitten ten minste 5 procent van het geplaatste aandelenkapitaal van een vennootschap.

Databron: zie figuur 5.

Samenvatting

Uit recente statistieken van de OECD blijkt dat de scheefheid van de vermogensverdeling in OECD-landen aanzienlijk verschilt. Uit cijfers voor 27 landen blijkt dat gemeten naar de vermogensomvang van de top 10%, 5% en 1% de scheefheid in Nederland, na die in de USA, het hooglopendst is. Nederlands' poldermodel en fiscus zijn internationaal gezien kennelijk gunstig voor de topvermogens. Anderzijds komt de onderste 60% van de vermogensverdeling er in Nederland nog bekaaid af dan in de USA.

Zien we naar de samenstelling van de Nederlandse vermogensverdeling dan blijkt deze niet beperkt tot welstandsverschillen. Het effectenbezit en ondernemingsvermogen van huishoudens is voor 89% geconcentreerd bij de 10% huishoudens van het topdecil. Daarmee is de scheve vermogensverdeling, althans potentieel, tevens een scheve economische machtsverdeling.

Auteur

Geert Reuten (reuten@uva.nl; <http://reuten.eu>) doceerde 35 jaar economie aan de economische faculteit van de Universiteit van Amsterdam, waar hij nu nog als gastdocent het vak Politieke Economie geeft.

¹¹ Ter vergelijking: De Nederlandse pensioenfondsen hadden in 2016 €445 mld. belegd in aandelen en 'private equity', waarvan €11,3 mld. (2,5%) in Nederland. Bron: De Nederlandse Investeringsinstelling (NLII). nlii.nl/files/9/5/6/2017-10-12%20NLII%20onderzoek%20belegd%20vermogen%20IB-ers.pdf.

Stromen arbeidsmigranten vaker in de WW dan autochtone Nederlandse werknemers?

Een decompositieanalyse van WW-instroom onder Oost-Europese arbeidsmigranten in Nederland

Anita Strockmeijer, Paul de Beer en Jaco Dagevos

De grote toename van Oost-Europese migranten op de Nederlandse arbeidsmarkt heeft geleid tot zorgen over hun mogelijke claim op Nederlandse werkloosheidsuitkeringen (WW). We onderzoeken met een decompositieanalyse de verschillen in de WW-instroom tussen migranten en autochtone Nederlandse werknemers door de registratiegegevens van alle werknemers in Nederland in 2015 te analyseren. De resultaten laten zien dat Oost-Europese migranten, net als andere migranten, vaker een werkloosheidsuitkering ontvangen dan autochtone werknemers. Dit verschil kan grotendeels worden toegeschreven aan baankenmerken. Door het werkloosheidsrisico in de analyse mee te nemen, blijkt de instroom in de WW van de niet-werkenden veel kleiner dan bij autochtone Nederlanders.

1 Inleiding

Werk is voor het overgrote deel van de recente stroom migranten uit Oost-Europa de belangrijkste reden om naar Nederland te komen, vooral vanwege het verwachte hogere inkomen (Dagevos, 2011; Gijsberts en Lubbers, 2013; Huijnk, Gijsberts en Dagevos, 2014; SER, 2014). Zij zijn bereid om tegen een lager loon en tegen slechtere arbeidsomstandigheden te werken dan autochtone Nederlandse werknemers, omdat in Nederland de lonen aanzienlijk hoger zijn dan in de oostelijke lidstaten van de EU (Holtslag, Kremer en Schrijvers, 2012; McGauran, De Haan, Scheele en Winsemius, 2016; Eurostat, 2017; Strockmeijer, De Beer en Dagevos, 2017). De banen van Oost-Europese arbeidsmigranten in Nederland kenmerken zich door veel onzekerheid over de duur en de voortzetting van het werk. Doordat zij veelal op tijdelijke contracten werken in sectoren die gevoelig zijn voor conjunctuur- en seizoenschommelingen, lopen zij een groot risico op werkloosheid (Dagevos, 2011; Kremer en Schrijvers, 2014; Strockmeijer, De Beer en Dagevos, 2018). Met deze elementen onderscheiden Oost-Europese arbeidsmigranten zich van andere migrantengroepen (Strockmeijer et al., 2018).

De Nederlandse Werkloosheidswet, kortweg WW, is een inkomensverzekering voor werkloosheid en biedt werknemers bescherming tegen de financiële gevolgen van werkloosheid. (Kamerstukken, 2016). Het aandeel van Oost-Europese arbeidsmigranten in de WW-populatie is aanzienlijk groter dan hun aandeel in de werkzame beroepsbevolking (Huijnk et al., 2014; Eurofound, 2015; CBS, 2018). Het aandeel Oost-

Europese migranten dat een beroep doet op de WW is dan ook groter dan van autochtone Nederlandse werknemers (Barrett en Maître, 2013); een ratio van anderhalf tot twee.

De komst van Oost-Europese arbeidsmigranten heeft de discussie over het gebruik van werkloosheidsuitkeringen aangewakkerd. De Amerikaanse econoom Borjas betoogt dat een genereuzer socialezekerheidsstelsel migranten kan aantrekken en spreekt van een 'welfare magnet' (Borjas, 1999). Bij migranten kan sprake zijn van negatieve zelfselectie in de zin dat zij migreren in de verwachting dat de verzorgingsstaat in het gastland hun inkomensbescherming zal bieden (Nannestad, 2007). Genereuze uitkeringen werken dan als een magneet voor laagopgeleide migranten. In het maatschappelijke en politieke discours wordt soms betoogd dat Oost-Europese arbeidsmigranten weliswaar naar Nederland komen om te werken, maar dat zij dat doen in de wetenschap dat zij bij werkloosheid aanspraak kunnen maken op een genereuzer werkloosheidsregeling dan in het thuisland (Dagevos en Gijsberts, 2013; Kamerstukken, 2013; Kremer, 2013; SER, 2014).

Oost-Europese arbeidsmigranten ontvangen weliswaar vaker een WW-uitkering (Barrett en Maître, 2013), maar in eerdere studies is geen rekening gehouden met verschillen in achtergrondkenmerken. Empirisch is het bestaan van een aanzuigende werking moeilijk te toetsen, maar we kunnen wel onderzoeken of, ook na controle voor achtergrondkenmerken en rekening houdend met de arbeidsmarktpositie van migranten, sprake is van een onevenredig groot beroep op de WW. De werkloosheidskans van arbeidsmigranten is niet in eerdere analyses meegenomen. Door hun veelal kwetsbare positie in de analyse niet mee te nemen, ontbreekt een mogelijke verklaring voor het hogere WW-gebruik van arbeidsmigranten.

Meer verfijnde kennis over de relatie tussen migranten en het gebruik van de sociale zekerheid is zeer gewenst (Guild et al. 2013). Als (te) veel migranten gebruikmaken van sociale zekerheid, kan dit de (nationale) solidariteit onder druk zetten (De Beer en Koster, 2007; Reesken en Van Oorschot, 2012; Kremer, 2013) en zijn weerslag hebben op het draagvlak voor migratie en de beeldvorming over migranten. Dit zou de legitimiteit en daarmee de voortzetting van hun rechten als ze werkloos worden, kunnen bedreigen. Dit is niet denkbeeldig. Een grote meerderheid van de Nederlandse bevolking (80 procent) vindt dat migranten, als ze werkloos worden, terug moeten naar het herkomstland en bijna 60 procent is het eens met de uitspraak dat migranten uit Oost-Europa misbruik maken van uitkeringen (Dagevos en Gijsberts, 2013). In het regeerakkoord van het kabinet Rutte III uit 2017 is een wachttijd voor EU-migranten opgenomen, waardoor zij straks 26 weken in Nederland gewerkt moeten hebben om in aanmerking te komen voor een WW-uitkering, terwijl zij nu nog de gewerkte weken in het thuisland mee mogen tellen.

Om een beter onderbouwd oordeel te kunnen vellen over het WW-gebruik door Oost-Europese arbeidsmigranten, beantwoorden we in dit artikel de volgende vraag: *Doen Oost-Europese arbeidsmigranten vaker dan autochtone Nederlandse werknemers een beroep op*

de Nederlandse Werkloosheidswet en, zo ja, in hoeverre valt dit te verklaren uit verschillen in persoons- en baankenmerken?

2 Theoretisch raamwerk

Aanspraak maken op een werkloosheidsuitkering omvat per definitie twee stappen. Allereerst verliest een werknemer zijn of haar baan en wordt werkloos. Vervolgens kan de persoon in kwestie een werkloosheidsuitkering aanvragen en, indien aan de voorwaarden van de Werkloosheidswet wordt voldaan, een WW-uitkering ontvangen. In dit artikel analyseren we eerst beide stappen afzonderlijk en bezien dan de combinatie ervan. Het onderscheid tussen beide stappen is belangrijk, omdat de factoren die van invloed zijn op de kans om werkloos te worden andere kunnen zijn dan de kans dat men een uitkering ontvangt, gegeven het feit dat men werkloos wordt. Zo is het denkbaar dat personen met een kwetsbare arbeidsmarktpositie meer kans hebben om werkloos te worden, maar als zij werkloos worden minder kans maken op een uitkering, bijvoorbeeld doordat zij minder vaak aan de eisen voor het ontvangen van uitkering voldoen, zoals het aantal weken dat men hiervoor dient te hebben gewerkt. We analyseren eerst de kans om werkloos te worden, om daarmee het effect van de zwakke arbeidsmarktpositie van migranten inzichtelijk te maken, om vervolgens te onderzoeken of migranten die hun werk kwijt zijn geraakt, meer of minder vaak een WW-uitkering ontvangen. Tot slot combineren we beide stappen en bezien we of arbeidsmigranten in totaal meer of minder vaak een beroep doen op de WW dan autochtone werknemers. Dit laatste sluit aan bij de meeste studies die kijken naar het relatieve uitkeringsgebruik van arbeidsmigranten (Barrett en Maître, 2013; Huijnk et al., 2014; Eurofound, 2015; CBS, 2018) en biedt inzicht in de vraag of het effect van de eerste stap (werk verliezen), of het effect van de tweede stap (als werkloze een uitkering ontvangen) dominant is voor het totale uitkeringsgebruik.

Het risico van werknemers op baanverlies hangt af van factoren als de bedrijfssector en het type contract dat men heeft. Bij een krimpende economie is er in het bedrijfsleven doorgaans een sterkere afname van de werkgelegenheid dan bij de overheid (Vrooman, 2009). Het risico op werkloosheid is ook aanzienlijk in sectoren die onderhevig zijn aan seizoenschommelingen in de vraag naar arbeid. Om pieken in het werk op te vangen, zetten veel werkgevers in de agrosector Oost-Europese arbeidsmigranten in (SER, 2014; Strockmeijer et al., 2017). Ook in de uitzendsector zijn korte periodes van werk kenmerkend. Door de actieve bemiddeling van uitzendbureaus in het thuisland zijn veel arbeidsmigranten uit Oost-Europa via de uitzendsector bij een Nederlandse werkgever tewerkgesteld (Strockmeijer et al., 2017). We verwachten dan ook dat Oost-Europese arbeidsmigranten vanwege de sectoren waarin ze werken (met name de agrosector en de uitzendsector), een grotere kans op werkloosheid hebben: het gaat hier vaak om tijdelijke banen.

Werknemers met een tijdelijk contract hebben een grotere kans op werkloosheid dan werknemers met een vaste baan en stroom vaker in de WW (Van der Werff et al., 2016).

Werknemers met een migratieachtergrond hebben vaker een flexibele arbeidsrelatie dan werknemers met een Nederlandse achtergrond (Huijnk et al., 2014; CBS, 2016). Bovendien hebben Oost-Europese arbeidsmigranten langduriger een tijdelijk contract dan andere migrantengroepen (Berkhout et al., 2014; Strockmeijer et al., 2017). Ook dit leidt tot een grotere kans op werkloosheid voor Oost-Europese arbeidsmigranten.

Behalve van baankenmerken hangt het risico op werkloosheid ook af van persoonskenmerken. De kans om werkloos te worden is relatief groot bij jonge werknemers, die dikwijls een tijdelijk contract hebben en bij bedrijfskrimpelingen vaak het eerste in aanmerking komen voor ontslag (last in, first out) (Corpeleijn, 2009). De gemiddelde leeftijd van arbeidsmigranten uit Oost-Europa is met 33 jaar acht jaar lager dan van autochtone Nederlandse werknemers (Strockmeijer et al., 2017). Dit draagt bij aan een grotere kans van Oost-Europese arbeidsmigranten op verlies van werk.

Ook laagopgeleiden lopen meer risico op verlies van hun baan dan hogeropgeleiden (UWV, 2015; CBS, 2017). Onder Oost-Europese arbeidsmigranten is het aandeel laagopgeleiden groter dan onder autochtone Nederlandse werknemers (Dagevos, 2011; Holtslag et al., 2012). Daarnaast is er vaak sprake van een slechte aansluiting tussen opleiding en baan; vaak zijn Oost-Europese arbeidsmigranten te hoog of voor iets anders opgeleid dan voor het werk dat zij doen (Dagevos, 2011).

Ten slotte is ook het geslacht van werknemers van invloed op het risico op werkloosheid. Lange tijd was het werkloosheidspercentage van vrouwen hoger dan van mannen. In de meeste recente economische crisis is dit verschil echter verdwenen en lopen mannen zelfs iets vaker het risico hun baan te verliezen, doordat zij meer in conjunctuurgevoelige sectoren werkzaam zijn, zoals de bouw en de transportsector (Merens en Van den Brakel, 2014). Doordat Oost-Europese mannen oververtegenwoordigd zijn in deze sectoren, draagt dit bij aan een grotere kans op werkloosheid.

Uit bovenstaande overzicht blijkt dat de specifieke baan- en persoonskenmerken van Oost-Europese arbeidsmigranten bijdragen aan hun kans op werkloosheid. Onze eerste hypothese luidt: *Oost-Europese arbeidsmigranten verliezen vaker hun baan dan autochtone Nederlandse werknemers vanwege hun baankenmerken (H1a) en vanwege hun persoonskenmerken (H1b).*

Werknemers in loondienst dragen WW-premies af, waardoor zij verzekerd zijn tegen de financiële gevolgen van werkloosheid. Ook Oost-Europese arbeidsmigranten die in Nederland in loondienst werken betalen, via de werkgever, WW-premies. Om in aanmerking te komen voor een Nederlandse WW-uitkering moet in 36 weken voorafgaand aan de eerste dag van werkloosheid minimaal 26 weken zijn gewerkt. Een werkloze werknemer heeft dan recht op een WW-uitkering voor de duur van drie maanden. Een langer arbeidsverleden geeft een langer recht op WW-uitkering. Om ervoor te zorgen dat verschillen in socialezekerheidstelsel tussen landen niet belemmerend werkt voor het vrij

verkeer van werknemers, is een Europese verordening voor sociale zekerheid opgesteld.¹ Als een werknemer werkt in een ander lidstaat, geniet hij dezelfde sociale en fiscale voordelen als de nationale werknemers.² Oost-Europese arbeidsmigranten maken dus dezelfde aanspraak op een WW-uitkering als autochtone Nederlandse werknemers. Voor de weken- en de jarenis komen zowel Nederlandse dienstverbanden als buitenlandse (EU/EER) in aanmerking.³

Werklozen met een kort arbeidsverleden komen door de wekeneis niet altijd in aanmerking voor een werkloosheidsuitkering. Veel Oost-Europese arbeidsmigranten zijn jong (Strockmeijer et al., 2017) en bijna de helft van de Oost-Europese arbeidsmigranten is een starter (zie hierna) op de Nederlandse arbeidsmarkt. Dat wil zeggen dat zij in het vorige kalenderjaar voor het eerst in loondienst in Nederland hebben gewerkt, terwijl slechts twee procent van de autochtone Nederlandse werknemers een starter is (Strockmeijer et al., 2017). Op basis hiervan verwachten we dat een aanzienlijk deel van de Oost-Europese arbeidsmigranten bij baanverlies geen recht heeft op een werkloosheidsuitkering.

Arbeidsmigranten kunnen, zoals gezegd, de gewerkte weken in het land van herkomst ook meetellen in de opbouw van WW-rechten, maar daarvoor moeten ze expliciet een aanvraag doen. In 2015 is bij slechts 32 aanvragen het buitenlandse arbeidsverleden samengeteld voor de bepaling van het recht op WW (Pacolet en De Wispelaere, 2016).⁴

Ook als men recht heeft op een WW-uitkering, kan gebrek aan kennis over het uitkeringssysteem nog een drempel zijn om aanspraak op een uitkering te maken (Wildeboer en Hoff, 2007). Een werkloze werknemer dient de WW-regeling te kennen en de administratieve procedures om een aanvraag in te dienen (Hernanz et al., 2004; Renema, 2018). Hoewel we zouden verwachten dat arbeidsmigranten een kennisachterstand hebben ten opzichte van autochtone Nederlandse werknemers, blijkt uit een studie van Renema (2018) dat veel Poolse migranten op de hoogte zijn van de toegankelijkheid van de Nederlandse Werkloosheidswet: 80 procent kent de WW-rechten. Een grote meerderheid geeft op de vraag wanneer men recht heeft op WW, de antwoordcategorie 'na te hebben gewerkt, belasting en premies betaald te hebben voor een langere periode.' Ze weten dat ze pas recht hebben op een WW-uitkering wanneer zij in Nederland een periode economisch actief zijn geweest (autochtone Nederlandse werknemers zijn niet bevraagd). De kennisoverdracht vindt onder meer plaats via sociale netwerken. Oost-Europese arbeidsmigranten maken vaak gebruik van

¹ Verordening 883/2004 (de basisverordening) en 987/2009 (de toepassingsverordening).

² Verordening 492/2011, artikel 7 lid 2, waarborgt een gelijke behandeling van werknemers.

³ Artikel 6 en 61 Verordening 883/2004 stelt dat tijdvakken vervuld in een andere EU-lidstaat moeten worden beschouwd alsof ze in Nederland zijn vervuld.

⁴ Een werknemer die in vier van de afgelopen vijf jaar over 52 of meer dagen per jaar loon heeft ontvangen, voldoet aan de jarenis. Een werknemer die voldoet aan de jarenis heeft recht op verlenging van de uitkeringsduur met een maand per gewerkt arbeidsjaar. In 2015 zijn zo'n 9.000 aanvragen gedaan waarbij mogelijk sprake was van een arbeidsverleden, wat effect heeft op verlenging van de duur van de WW-uitkering. Hiervan betrof 2.927 toekenningen waarbij het ging om een Poolse arbeidsverleden.

bemiddelingsbureaus en tussenpersonen, die zich lang niet altijd beperken tot arbeidsbemiddeling, maar ook de communicatie met de uitvoeringsinstelling verzorgen wanneer het tijdelijke contract afloopt (Guiaux, 2016).

De kennisdrempel lijkt daarmee een kleinere rol te spelen voor Oost-Europese arbeidsmigranten dan het arbeidsverleden. We formuleren als tweede hypothese: *De kans op instroom in de WW is kleiner onder werkloze Oost-Europese migranten dan onder werkloze autochtone Nederlanders doordat zij vaak niet aan de wekeneis voldoen* (H2).

Als Oost-Europese arbeidsmigranten vaker dan autochtone Nederlanders hun baan verliezen vanwege hun baan- en persoonskenmerken, maar zij minder vaak in de WW stromen door een te kort arbeidsverleden, is de vraag welk effect dominant is. Hebben Oost-Europese arbeidsmigranten een grotere of kleinere kans om in te stromen in de WW? Omdat het verschil in arbeidsmarktpositie tussen Oost-Europese arbeidsmigranten en autochtone Nederlandse werknemers groot is (zie Strockmeijer et al., 2017), terwijl de arbeidsmigranten goed op de hoogte zijn van hun WW-rechten en men na zes maanden werk al recht heeft op een WW-uitkering, verwachten we dat het eerste effect (een grotere kans op werkloosheid) groter is dan het tweede effect (een kleinere kans op een uitkering in geval van werkloosheid). Aangezien bovendien eerdere studies een hoger WW-gebruik door Oost-Europese migranten laten zien, luidt onze derde hypothese: *De kans op instroom in de WW van Oost-Europese werknemers is groter dan de instroom van autochtone Nederlandse werknemers* (H3).

3 Data

Data. Voor de beantwoording van de onderzoeksvraag is gebruikgemaakt van administratieve microdata van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) betreffende de banen en lonen van werknemers in Nederland, alsook de werkloosheidsuitkeringen. Werknemers die in Nederland in loondienst werken en waarvan de werkgever de premies werknemersverzekeringen betaalt, zijn verzekerd voor de Nederlandse Werkloosheidswet, en opgenomen in het werknemersbestand in de Polisadministratie.

Aan het werknemersbestand is de herkomst van in het buitenland geboren werknemers toegevoegd om in de analyses verschillende groepen migranten te kunnen onderscheiden. Informatie over de herkomstgroepering komt uit de basisregistratie personen (BRP). Wanneer een persoon nooit ingeschreven is geweest in het bevolkingsregister, is de herkomst onbekend. In dat geval wordt de herkomst bepaald op basis van informatie over de nationaliteit van de persoon. De nationaliteit van werknemers is bekend omdat werkgevers wettelijk verplicht zijn aangifte te doen over de lonen die aan werknemers zijn betaald en over hun nationaliteit. De herkomst van arbeidsmigranten zoals in deze studie wordt gehanteerd, is conform de door het CBS gehanteerde definitie voor de Migrantemonitor (CBS, 2018). Door ons te richten op zowel ingeschreven als niet-ingeschreven arbeidsmigranten hebben we een rijk onderzoeksbestand van de integrale

populatie Oost-Europese arbeidsmigranten die in loondienst werkzaam zijn. Maar het kent zijn beperkingen als het gaat om het koppelen met andere databestanden, omdat die veelal gebaseerd zijn op de in de BRP ingeschreven personen. Het aandeel arbeidsmigranten uit Oost-Europa dat in Nederland in loondienst werkzaam is en staat ingeschreven in het bevolkingsregister, bedraagt zo'n 45 procent (Strockmeijer et al., 2018). Zouden we ons richten op de arbeidsmigranten die staan ingeschreven, dan zouden we dus informatie missen van ruim de helft van het aantal Oost-Europese arbeidsmigranten.

Het gaat om in het buitenland geboren werknemers die in Nederland in loondienst werken, ongeacht de reden waarom zij naar Nederland zijn gekomen en ongeacht het moment van migratie. Doordat het migratiemotief voor de niet ingeschrevenen niet wordt geregistreerd, kunnen we geen onderscheid maken tussen arbeidsmigranten en migranten die om een andere reden naar Nederland zijn gekomen. Echter, doordat we ons alleen richten op werkende migranten, is het aandeel dat als 'arbeidsmigrant' kan worden aangemerkt, waarschijnlijk groot.

In de analyses ligt de focus op Oost-Europese arbeidsmigranten. Hun positie vergelijken we met die van autochtone Nederlandse werknemers. Omdat we ook willen vergelijken met andere migrantengroepen, onderscheiden we migranten met herkomst EU-rest (de lidstaten die voor de uitbreiding in 2004 en 2007 al vrij verkeer van werknemers kenden, inclusief IJsland, Liechtenstein, Noorwegen (EER) en Zwitserland), westers en niet-westers conform de herkomstindeling van het CBS, terwijl Turkse en Marokkaanse werknemers, als de grootste groep van (voormalige) arbeidsmigranten, apart worden onderscheiden.

We volgen alle werknemers die in januari 2015 in Nederland in loondienst werkten. Vanwege het seizoenpatroon in de migratie van Oost-Europeanen (Strockmeijer et al., 2018) zijn ter controle ook analyses uitgevoerd voor de groep werknemers die werkten in de zomer. Deze analyses leverden vergelijkbare resultaten op. De uitkomsten zijn opvraagbaar bij de eerste auteur.

In januari 2015 werkten 6,3 miljoen werknemers in de leeftijd van 19 tot en met 60 jaar in Nederlandse loondienst. Ruim 183 duizend werknemers hebben een Oost-Europese herkomst. Het aandeel arbeidsmigranten uit Oost-Europa maakt 2,9 procent uit van het cohort werknemers (tabel 1). Het aandeel autochtone Nederlanders omvat 87,0 procent van de werknemers die werkten in januari 2015.

Tabel 1 Aandeel werknemers in de leeftijd van 19 tot 60 jaar en achtergrondkenmerken, cohort januari 2015

Herkomst	Aandeel werknemers (%)	Aandeel man (%)	Gemiddelde leeftijd	Aandeel tijdelijk werk (%)
Oost-Europees	2,9	57,2	33,1	70,9
EU-rest	2,5	55,3	39,7	35,3
Westers excl. EU	1,2	47,1	41,0	34,3
Niet-westers	4,5	51,2	40,4	36,6
Turks/Marokkaans	2,0	62,2	40,6	29,7
Nederlands	87,0	51,2	39,7	26,8
	100,0			

Afhankelijke variabelen. Als afhankelijke variabelen hanteren we ‘geen werk in loondienst’ en ‘instroom in de WW’. Er is sprake van instroom in ‘geen werk in loondienst’ als een werknemer van het cohort binnen een jaar ten minste één maand niet meer in Nederlandse loondienst werkt. We volgen daartoe het cohort van februari 2015 tot en met december 2015. Door ‘geen werk in loondienst’ te analyseren krijgen we inzicht in de effecten van de positie op de arbeidsmarkt. Hieruit kunnen we afleiden of de veelal kwetsbare arbeidsmarktpositie van arbeidsmigranten een belangrijke reden is voor een groter beroep op de WW. ‘Geen werk in loondienst’ leiden wij af uit de maandelijkse waarnemingen van looninkomsten. Als een werknemer in een maand geen looninkomsten ontvangt, duidt dat op geen werk in loondienst in Nederland.

Om te voorkomen dat we overwegend seizoeneffecten meten, kiezen we niet voor een enkel peilmoment waarop werknemers wel of geen werk hebben, maar voor een periode van een jaar. We spreken over ‘geen werk in loondienst in Nederland’ in plaats van over werkloosheid, omdat werkloosheid impliceert dat mensen geen werk hebben, recent naar werk hebben gezocht en beschikbaar zijn voor werk. Deze informatie hebben we niet. Hoewel we over ‘geen werk’ spreken, kunnen we niet uitsluiten dat er in de betreffende periode wel inkomsten uit zelfstandige arbeid zijn verworven, want ook daarover hebben we geen informatie. Voorts is niet duidelijk of mensen die niet meer in loondienst zijn, nog in Nederland wonen. We kunnen dus uitspraken doen in hoeverre migranten na baanverlies vaker of minder vaak instromen in de WW dan autochtone Nederlandse werknemers, maar niet waarom een deel geen aanspraak maakt op een WW-uitkering. Voor de beantwoording van de hoofdvraag is het ontbreken van deze informatie echter niet noodzakelijk; we concentreren ons op de vraag of Oost-Europese arbeidsmigranten vaker of minder vaak instromen in de WW, waarbij de vraag naar de redenen minder centraal staat.⁵ ‘Geen werk’ is een dichotome variabele; het gaat dus om de uitstroom uit werk en niet om de duur van de periode zonder werk.

⁵ Die vraag kunnen we niet beantwoorden vanwege het ontbreken van informatie over retourmigratie.

Het WW-bestand is aan het werknemersbestand gekoppeld en bevat informatie over de uitkeringen krachtens de Nederlandse Werkloosheidswet over het jaar 2015. Voor 'de kans op instroom in de WW' volgen we het cohort in dezelfde periode van een jaar en bezien we of er gedurende ten minste een maand een WW-uitkering is ontvangen. We meten de incidentie, de instroom in de uitkering binnen een jaar, terwijl het in de meeste andere studies gaat om de prevalentie, het totale WW-gebruik op een specifiek moment. WW-instroom is een dichotome variabele: wel of geen WW-uitkering binnen een jaar. Als er in een bepaalde maand sprake is van zowel looninkomsten als een WW-uitkering, wordt dit geïnterpreteerd als instroom in de WW.

Onafhankelijke variabelen. Geslacht, leeftijd, contract, sector, uurloon, arbeidsverleden en herkomst zijn in onze analyses onafhankelijke variabelen. Onze gegevens bevatten geen gegevens over het opleidingsniveau, maar we beschouwen het uurloon als proxy hiervoor. Een lager uurloon duidt in het algemeen op een lagere opleiding en op een kwetsbare positie op de arbeidsmarkt. Het opleidingsniveau is onbekend voor Oost-Europese arbeidsmigranten die zich niet in de BRP hebben ingeschreven, en is eveneens niet bekend voor het merendeel van de ingeschrevenen.

Het arbeidsverleden hebben we afgeleid uit het aantal jaren dat werknemers in de periode 2011-2014 in Nederland in loondienst werkten. We onderscheiden een starter van werknemers met een langer en met een onderbroken arbeidsverleden. Een starter werkte in 2014 voor het eerst in loondienst in Nederland. Een werknemer met een langer werkverleden werkte ten minste zes maanden in elk van de vier voorafgaande jaren (2011-2014) in loondienst in Nederland. Een werknemer met een onderbroken werkverleden werkte in loondienst op enig moment in een van de jaren 2010-2014, maar niet in alle jaren en niet alleen in 2014.

4 Onderzoeksmethode

Om verschillen in WW-instroom tussen twee groepen werknemers te onderzoeken, en na te gaan in hoeverre deze verschillen zijn toe te schrijven aan persoons- en baankenmerken, passen we een decompositiemethode toe. Deze methode is geschikt om de verschillen in gemiddelde uitkomsten tussen twee groepen te onderzoeken (Jann, 2008). In onze analyses verklaren we de verschillen tussen verschillende migrantengroepen en autochtone Nederlandse werknemers. De decompositieanalyse splitst de verschillen in een verklaard en een onverklaard deel. Het verklaarde verschil geeft weer welk gedeelte van het verschil kan worden toegeschreven aan de achtergrondkenmerken die in het model zijn opgenomen, in dit geval geslacht, leeftijd, contract, sector, uurloon en arbeidsverleden. Het onverklaarde deel weerspiegelt het gedeelte van de verschillen tussen de groepen dat overblijft na rekening te hebben gehouden met de achtergrondkenmerken. Het onverklaarde deel wordt in de literatuur vaak toegeschreven aan discriminatie, maar het kan tevens worden veroorzaakt door variabelen die niet in het model zijn opgenomen, zoals in ons geval bijvoorbeeld het

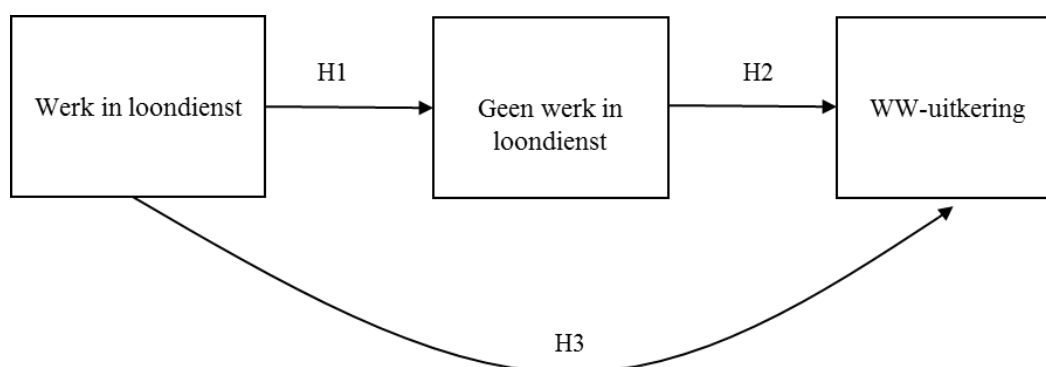
opleidingsniveau. Voor de analyses in dit artikel is gebruikgemaakt van de methode van Oaxaca (Jann, 2008). Deze methode geeft de mogelijkheid om in het statistische programma Stata, categorische predictorvariabelen op te nemen (Jann, 2008). We passen hierbij een logistische regressie toe. We presenteren de categorische predictorvariabelen en gebruiken deviatiedummy's.

Allereerst analyseren we of en, zo ja, in welke mate verschillen in 'geen werk' tussen een arbeidsmigrantengroep en autochtone Nederlandse werknemers verklaard worden door de persoons- en baankenmerken. We schatten de kans op verlies aan werk vanuit werk: $P(\text{verliest werk tussen } t \text{ en } t+1 | \text{werk}_t)$. We toetsen daarmee respectievelijk hypothese 1a dat Oost-Europese arbeidsmigranten vaker hun baan verliezen dan autochtone Nederlandse werknemers en dat dit verschil te verklaren is uit hun baankenmerken, en hypothese 1b dat dit verschil te verklaren is uit hun persoonskenmerken.

Vervolgens onderzoeken we het verschil in instroom in de WW tussen arbeidsmigranten zonder werk en autochtone Nederlanders zonder werk. We bezien in hoeverre de persoons- en baankenmerken, waaronder het arbeidsverleden, de verschillen verklaren. We schatten de kans op instroom in de WW gegeven het feit dat men geen werk heeft $P(\text{instroom in WW tussen } t \text{ en } t+1 | \text{verliest werk tussen } t \text{ en } t+1)$. We toetsen daarmee hypothese 2 die stelt dat het arbeidsverleden van Oost-Europese arbeidsmigranten vaak te gering is om in aanmerking te komen voor een WW-uitkering.

Ten slotte bezien we welk van beide effecten domineert. We schatten de kans op instroom in de WW vanuit werk: $P(\text{instroom in WW tussen } t \text{ en } t+1 | \text{werk}_t)$. Hiermee toetsen we hypothese 3 die veronderstelt dat de instroom in de WW vanuit werk van Oost-Europese arbeidsmigranten groter is dan de instroom van autochtone Nederlandse werknemers. De verschillende invalshoeken van instroom in de WW zijn weergegeven in onderstaande figuur (figuur 1).

Figuur 1 Schematische weergave van verschillende invalshoeken instroom in de WW

5 Resultaten

Geen werk. 59,7 procent van de 183.000 Oost-Europese arbeidsmigranten die in januari 2015 in Nederland in loondienst werkten, werkte in iedere maand van dat jaar. Het resterende deel (40,3 procent) had in 2015 een of meerdere maanden geen werk in loondienst in Nederland (tabel 2). Van de autochtone Nederlandse werknemers had 10,4 procent ten minste een maand geen werk in loondienst. Andere migrantengroepen nemen een tussenpositie in; het aandeel dat ten minste een maand niet in loondienst werkte, varieert van 15,2 tot 19,3 procent. Oost-Europese arbeidsmigranten hebben met afstand het vaakst geen werk in Nederland.

Tabel 2 Aantal werknemers van 20 tot en met 60 jaar en het aandeel dat ten minste een maand geen looninkomsten heeft binnen een jaar, cohort januari 2015

Herkomst	Aantal werknemers (x 1.000)	Aandeel werknemers ten minste een maand geen werk in loondienst (in procenten)
Oost-Europees	183	40,3
EU-rest	161	19,3
Westers excl.EU	75	16,8
Niet-westers	283	18,4
Turks/Marokkaans	124	15,2
Nederlands	5.518	10,4
	6.346	100,0

Oost-Europese arbeidsmigranten hebben vier maal zo vaak minimaal een maand geen werk gehad als autochtone Nederlandse werknemers. Het verschil van 29,9 procentpunten kan voor 80 procent (23,6 procentpunten) worden toegeschreven aan verschillen in de baan- en persoonskenmerken die in het model zijn opgenomen, terwijl 6,3 procentpunten onverklaard blijven. Tabel 3 geeft de uitkomsten van de decompositieanalyse. De baankenmerken en het arbeidsverleden doen er het meeste toe bij het verklaren van de verschillen in omvang van het aandeel zonder werk tussen Oost-Europese arbeidsmigranten en autochtone Nederlandse werknemers.

Het belangrijkste verklarende kenmerk is arbeidsverleden: de grotere kans op geen werk onder Oost-Europese arbeidsmigranten is voor 8,0 van de 23,6 procentpunten toe te schrijven aan het arbeidsverleden. Bij de interpretatie van de afzonderlijke categorieën gaat het om de combinatie van het effect van de betreffende categorie als zodanig en de over/ondervertegenwoordiging van de herkomstgroep in die categorie. Werknemers met een langer werkverleden behouden vaker hun werk en worden dus minder vaak geconfronteerd met geen werk. Oost-Europese arbeidsmigranten zijn ondervertegenwoordigd in deze categorie ten opzichte van Nederlandse werknemers, daarmee wordt bijna een kwart van het verklaarde verschil in kans op 'geen werk' verklaard. Het tegenovergestelde effect, maar met hetzelfde resultaat, doet zich voor bij

een arbeidsverleden als starter. Starters op de arbeidsmarkt hebben een grotere kans op geen werk. Oost-Europese arbeidsmigranten zijn overwegend starters in vergelijking met autochtone Nederlandse werknemers en dat verklaart een deel van de grotere kans op 'geen werk' ten opzichte van autochtone Nederlandse werknemers.

Werken met een tijdelijk contract leidt vaker tot geen werk. Oost-Europese arbeidsmigranten werken veel vaker dan Nederlandse werknemers met tijdelijke contracten, waardoor zij vaker met geen werk worden geconfronteerd dan autochtone Nederlandse werknemers. Als Oost-Europese arbeidsmigranten even vaak als autochtone Nederlandse werknemers een vast contract zouden hebben, zou het aandeel 'geen werk' onder Oost-Europese arbeidsmigranten met 6,8 procentpunten afnemen.

Het totale sectoreffect verklaart 3,3 procentpunten van het verschil in geen werk. De kans op geen werk varieert tussen sectoren. Een sector als de overheid kent een klein effect op geen werk omdat het risico beperkt is om vanuit deze sector een baan te verliezen. De overheid is een sector waar Oost-Europese arbeidsmigranten sterk ondervertegenwoordigd zijn in vergelijking met autochtone Nederlandse werknemers, en dit verklaart voor een deel de grotere kans op geen werk onder Oost-Europese arbeidsmigranten. Werknemers in de uitzendsector hebben een grotere kans op geen werk en aangezien in deze sector Oost-Europese arbeidsmigranten oververtegenwoordigd zijn, verklaart dit een grotere kans op geen werk onder Oost-Europeanen. Het sectoreffect verklaart het verschil dus zowel door oververtegenwoordiging in risicosectoren als ondervertegenwoordiging in niet-risicosectoren.

Het uurloon beschouwen we als een proxy voor opleiding, waarbij een lager uurloon duidt op een lagere opleiding en een grotere kans op werkloosheid. De logit analyse bevestigt dit: er is sprake van een grotere kans op geen werk voor de laagste twee uurlooncategorieën. De helft van de Oost-Europese arbeidsmigranten ontvangt een uurloon in de looncategorie van € 5 tot € 10 per uur, terwijl tien procent van de autochtone Nederlandse werknemers dit uurloon verdient. Dit verklaart tien procent van het verklaarde verschil in de kans op geen werk tussen de twee groepen. Het totale effect van uurloon op 'geen werk' is 5,2 procentpunten van het verklaarde verschil van 23,6 procentpunten. Verschillen in de persoonskenmerken geslacht en leeftijd verklaren maar een heel klein deel van het verschil in de kans op geen werk.

Kortom, van het grote verschil in kans tussen Oost-Europese arbeidsmigranten en autochtone Nederlandse werknemers om binnen een jaar ten minste één maand geen werk in loondienst in Nederland te hebben, valt voor 80 procent te verklaren uit het arbeidsverleden, de baankenmerken en, in mindere mate, persoonskenmerken. Deze resultaten ondersteunen hypothese 1a dat Oost-Europese arbeidsmigranten vaker met geen werk in Nederland worden geconfronteerd dan autochtone Nederlandse werknemers, en dat dit een gevolg is van hun baankenmerken die duiden op een kwetsbare positie op de arbeidsmarkt. De verschillen zijn echter nauwelijks te verklaren uit de persoonskenmerken, waarmee we hypothese 1b verwerpen.

In de tabel 3 presenteren we tevens de resultaten van de decompositieanalyse voor andere groepen migranten. In vergelijking met autochtone Nederlandse werknemers lopen ook zij meer risico op geen werk, maar het verschil is kleiner dan bij Oost-Europese migranten, terwijl een kleiner deel van het verschil kan worden verklaard uit baankenmerken.

Tabel 3 Resultaten decompositieanalyse van de kans op geen werk; bijdrage van persoons- en baankenmerken aan het verklaren van verschillen tussen migranten en autochtone Nederlandse werknemers, cohort januari 2015

	Oost-Europa versus Nederland	EU_rest versus Nederland	Westers versus Nederland	Niet-westers versus Nederland	Turkije/ Marokko versus Nederland
Omvang groep_1	OE: 183.193	EU: 160.977	W: 75.318	NW: 283.373	T/M: 124.187
Omvang groep_2	NL: 5.518.436	NL: 5.518.436	NL: 5.518.436	NL: 5.518.436	NL: 5.518.436
Arbeidsmigranten	,403	,193	,168	,184	,152
Nederlandse werknemers	,104	,104	,104	,104	,104
Vershil	,299	,089	,064	,080	,048
Verklaarde verschil	,236	,053	,040	,047	,019
Onverklaarde verschil	,063	,037	,024	,033	,028
Verklaarde verschil (in % tussen haakjes):	(79,0)	(60,0)	(62,5)	(58,8)	(39,6)
Totaal contracteffect	,068	,010	,008	,012	,004
Sector					
agrosector	-,002	,000	,000	,000	-,001
bouwsector	,000	,000	,000	,000	,000
industrie*	,000	-,001	,000	,001	-,001
winkelbedrijf	,000	,000	,000	,000	,000
transport	,000	,000	,000	,000	,000
financiële dienstverlening	-,002	,001	,001	,000	-,002
uitzendsector	,014	,018	,001	,002	,003
gezondheid	-,001	,000	,000	,000	,000
onderwijs	,003	,000	,000	,001	,001
overheid	,013	,007	,003	,001	,002
overig/schoonmaak	,000	,001	,001	,003	,003
~ Totaal sectoreffect	,033	,013	,008	,009	,007

Uurloon

uurloon € 1-5	-,002	-,001	-,001	,000	-,001
uurloon € 5-10*	,023	,000	,001	,003	,002
uurloon € 10-15	-,001	,000	,000	-,001	-,002
uurloon € 15-20	,014	,002	,002	,002	,002
uurloon € 20-25	,011	,002	,002	,004	,004
uurloon € 25-30	,005	,000	,001	,002	,003
uurloon > € 30	,000	,000	,000	,000	,000
~ Totaal uurlooneffect	,052	,004	,004	,010	,008
Arbeidsverleden					
starter	,017	,007	,004	,003	,002
onderbroken*	,010	,003	,003	,003	,002
langer	,053	,020	,014	,014	,007
~ Totaal	,080	,030	,020	,020	,011
arbeidsverledeneffect					
<i>Leeftijd</i>					
19_24 jaar*	,003	-,002	-,002	-,002	-,003
25_34 jaar	-,001	,000	,000	,000	,000
35_44 jaar	,000	-,001	-,001	-,001	-,003
45_54 jaar	,005	,000	,001	,000	-,001
55_60 jaar	-,002	,000	,000	,000	-,001
~ Totaal leeftijdseffect	,004	-,004	-,002	-,004	-,009
Totaaleffect geslacht	0,001	-,001	,000	,000	-,001

*referentiecategorie.

Instroom van niet-werkenden in de WW. Werknemers uit het cohort die binnen een jaar een of meerdere maanden geen werk in loondienst in Nederland verrichten, komen potentieel in aanmerking voor een WW-uitkering. We onderzoeken nu de instroom in de Werkloosheidswet van deze groep werknemers zonder werk. Ruim een op de vier Oost-Europese arbeidsmigranten zonder werk ontving een WW-uitkering, tegenover ruim een op de drie niet-werkende autochtone Nederlandse werknemers (tabel 4). Dit verschil van 8,7 procentpunten is voor 67 procent (5,8 procentpunten) te verklaren uit verschillen in persoons- en baankenmerken. Wederom kan de meerderheid van het verschil worden verklaard uit de baan- en persoonskenmerken die in het model zijn opgenomen. Een derde van het verschil in instroom in de WW, te weten 2,9 van de 8,7 procentpunten, is niet te verklaren uit de achtergrondkenmerken.

De belangrijkste verklaring van de kleinere WW-instroom van niet-werkende Oost-Europese arbeidsmigranten is het arbeidsverleden. Een langer arbeidsverleden geeft recht op een langere werkloosheidsuitkering, maar relatief weinig Oost-Europese arbeidsmigranten hebben een langdurig arbeidsverleden. Daarentegen hebben starters op de arbeidsmarkt niet altijd recht op een werkloosheidsuitkering en waren juist veel Oost-

Europese arbeidsmigranten zonder werk een starter. Het arbeidsverleden verklaart voor 10,4 procentpunten de omvang van de lagere instroom in de WW van Oost-Europese arbeidsmigranten ten opzichte van autochtone Nederlandse werknemers. De verklaarde omvang is 8,7 procentpunten; dit betekent dat de andere baan- en persoonskenmerken het effect ten dele compenseren.

Niet-werkenden die een tijdelijk contract hadden, doen vaker een beroep op de WW dan niet-werkenden met een vast contract. Mogelijk dat werknemers met een vast contract sneller weer een baan hebben. Instroom in de WW van niet-werkenden die een tijdelijk dienstverband hadden verklaart 3,1 procentpunten van de grotere instroom van Oost-Europese migranten en compenseert daarmee ten dele de lagere WW-instroom als gevolg van een korter arbeidsverleden. Jongeren die hun werk verliezen doen vaker een beroep op de WW dan ouderen, hetgeen bijdraagt aan een iets grotere instroom van Oost-Europeanen in de WW. Oost-Europese arbeidsmigranten zijn enerzijds ondervertegenwoordigd in de financiële dienstverlening van waaruit er een relatief grote kans is op instroom in de WW. Dit verklaart ten dele de lagere instroom van Oost-Europese arbeidsmigranten. Oost-Europese migranten zijn anderzijds ook ondervertegenwoordigd in sectoren met een kleine kans op instroom in de WW, zoals de overheid en onderwijs. Dit draagt juist weer bij aan een grotere instroom in de WW. Het totale sectoreffect kan daardoor slechts een klein deel van het verschil in WW-instroom verklaren, namelijk 0,2 procentpunten. Verschillen in geslacht en uurloon, als proxy voor opleiding, bieden geen noemenswaardige verklaring voor het verschil in WW-instroom.

Om kort te gaan, relatief veel Oost-Europese arbeidsmigranten hebben gedurende een jaar ten minste een maand geen werk, maar relatief weinig niet-werkende arbeidsmigranten stromen in in de WW, en dit verschil is voornamelijk te verklaren uit het arbeidsverleden. Deze uitkomsten ondersteunen hypothese 2 dat de wekeneis van veel Oost-Europese arbeidsmigranten vaak niet voldoet om in aanmerking te komen voor een Nederlandse werkloosheidsuitkering. Het beperkte onverklaarde deel kan mogelijk samenhangen met gebrek aan kennis van migranten over hun WW-rechten, waardoor zij geen uitkering aanvragen. Ook is denkbaar dat sommigen in geval van werkloosheid terugkeren naar het land van herkomst of naar een ander lidstaat van de Europese Unie en daarom geen beroep doen op een Nederlandse uitkering.

Turkse en Marokkaanse arbeidsmigranten zonder werk hebben als enige migrantengroep een grotere kans op instroom in de WW dan niet-werkende autochtone Nederlandse werknemers (tabel 4). Bij arbeidsmigranten uit de andere Europese landen, met westerse en niet-westerse herkomst, kan het verschil slechts voor een klein deel worden toegeschreven aan de baan- en persoonskenmerken en spelen andere, onbekende factoren een grotere rol.

Tabel 4 Resultaten decompositieanalyse instroom WW gegeven geen werk; bijdrage van persoons- en baankenmerken aan het verklaren van verschillen tussen niet-werkende migranten en niet-werkende autochtone Nederlandse werknemers, cohort januari 2015

	Oost-Europa versus Nederland	EU_rest versus Nederland	Westers versus Nederland	Niet-westers versus Nederland	Turkije/ Marokko versus Nederland
Omvang groep_1	<i>OE:</i> 73.782	<i>EU:</i> 31.119	<i>W:</i> 12.622	<i>NW:</i> 52.039	<i>T/M:</i> 18.868
Omvang groep_2	<i>NL:</i> 574.299	<i>NL:</i> 574.299	<i>NL:</i> 574.299	<i>NL:</i> 574.299	<i>NL:</i> 574.299
Arbeidsmigranten	,271	,203	,323	,347	,419
Nederlandse werknemers	,359	,359	,359	,359	,359
Vershil	-,087	-,156	-,036	-,012	,061
Verklaarde verschil	-,058	-,018	,003	,008	,048
Onverklaarde verschil	-,029	-,138	-,039	-,019	,013
Verklaarde verschil (in % tussen haakjes)	(66,7)	(11,5)	(8,3)	(66,7)	(78,7)
Totaal contracteffect	,031	,000	,002	,007	,005
Sector					
agrosector	,002	,000	,000	,000	,000
bouwsector	-,001	,000	,000	-,001	,000
industrie*	,001	,000	,000	-,001	,000
winkelbedrijf	-,006	-,003	-,001	-,003	-,003
transport	,008	,000	,000	,000	,000
financiële dienstverlening	-,012	,001	,001	-,002	-,006
uitzendsector	,008	,001	,001	,002	,004
gezondheid	,001	,000	,000	,000	,000
onderwijs	,004	-,001	,000	,001	,002
overheid	,006	,002	,001	,001	,001
overig/schoonmaak	,003	,000	,000	-,003	-,002
~ Totaal sectoreffect	,002	-,007	-,002	-,006	-,003
Uurloon					
uurloon € 1-5	,021	,006	,004	,003	,012
uurloon € 5-10*	-,004	,000	,000	,000	,000
uurloon € 10-15	,000	,000	,000	,002	,006
uurloon € 15-20	-,011	,000	,000	-,002	-,003
uurloon € 20-25	-,005	,000	,000	-,001	-,002
uurloon € 25-30	-,002	,000	,000	,000	-,001
uurloon > € 30	,000	,000	,000	,000	,000

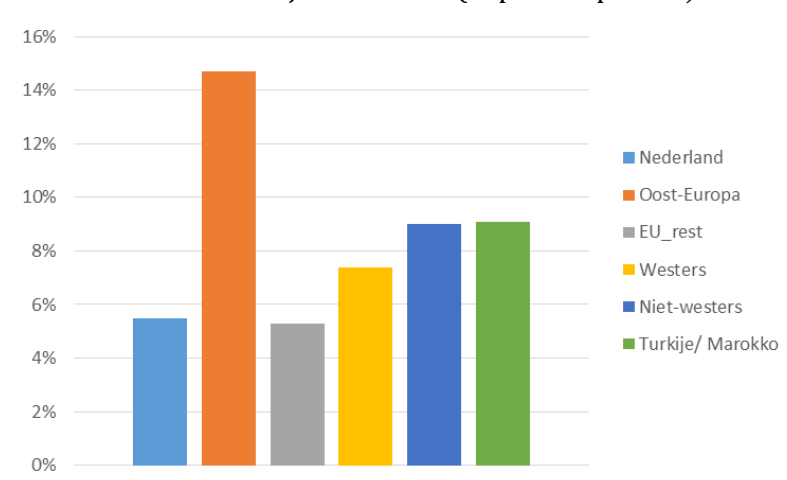
44 Stromen arbeidsmigranten vaker in de WW dan autochtone Nederlandse werknemers?

~ Totaal uurlooneffect	<i>-,002</i>	<i>,006</i>	<i>,004</i>	<i>,002</i>	<i>,011</i>
Arbeidsverleden					
starter	-,051	-,026	-,013	-,012	-,010
onderbroken*	,001	,000	,001	,001	,001
langer	-,053	-,023	-,013	-,017	-,016
~ Totaal arbeidsverledeneffect	<i>-,104</i>	<i>-,048</i>	<i>-,025</i>	<i>-,028</i>	<i>-,024</i>
Leeftijd					
19_24 jaar*	,021	,027	,021	,028	,045
25_34 jaar	,001	,000	,000	,000	,000
35_44 jaar	,003	,004	,003	,004	,012
45_54 jaar	-,005	,001	,000	,001	,004
55_60 jaar	-,004	-,001	,000	-,001	-,003
~Totaal leeftijdseffect	<i>,016</i>	<i>,031</i>	<i>,024</i>	<i>,032</i>	<i>,059</i>
Totaal geslachteffect	-,001	,000	,000	,000	,000

*referentiecategorie.

Totale instroom in de WW van arbeidsmigranten. Na de voorgaande analyses, waaruit blijkt dat Oost-Europese arbeidsmigranten vaker hun werk verliezen door hun kwetsbare arbeidsmarktpositie maar vervolgens minder vaak in de WW instromen door een kort arbeidsverleden, gaan we na welk van beide effecten groter is. Hebben Oost-Europese arbeidsmigranten in loondienst een grotere of kleinere kans om in te stromen in de WW dan autochtone werknemers? Instroom in de WW wordt afgezet tegen de startpositie van het hebben van werk. De instroom in de WW van Oost-Europese arbeidsmigranten blijkt met 14,7 procent aanzienlijk groter te zijn dan de instroom met 5,5 procent van autochtone Nederlandse werknemers (figuur 2).

Figuur 2 WW-instroom migrantengroepen en autochtone Nederlandse werknemers, cohort januari 2015 (in procentpunten)

De grotere instroom in de WW van Oost-Europese arbeidsmigranten toont dat het effect van hun kwetsbare arbeidsmarktpositie op instroom in de WW groter is dan hun geringere beroep op de WW in geval van verlies van werk. Het verschil van 9,2 procentpunten kan voor 87 procent (8,0 procentpunten) worden verklaard door de kenmerken die in het model zijn opgenomen. Tabel 5 toont het verschil in de grootte van de WW-instroom tussen autochtone Nederlandse werknemers en verschillende migrantengroepen vanuit het gezichtspunt van migranten.

Zowel het contract van Oost-Europese arbeidsmigranten als de sectoren waarin zij werken verklaren waarom zij vaker instromen in de WW dan autochtone Nederlandse werknemers. Doordat Oost-European vaker een tijdelijk contract hebben, vaker in de uitzendsector werken en minder vaak bij de overheid, is hun kans om een beroep te doen op de WW groter. Het feit dat Oost-Europese arbeidsmigranten gemiddeld jonger zijn en dat zij vaker een starter op de arbeidsmarkt zijn, verkleint echter hun kans op een WW-uitkering. Dat de effecten van contract en sector groter zijn dan de effecten van leeftijd en arbeidsverleden zorgt voor een grotere instroom in de WW van Oost-Europese arbeidsmigranten dan van autochtone Nederlandse werknemers. De bevindingen ondersteunen hypothese 3. Het beperkte deel van zo'n tien procent dat niet te verklaren is uit de baan- en persoonskenmerken (1,1 procentpunt van de 9,2 procentpunten verschil) laat weinig ruimte voor strategisch gedrag van arbeidsmigranten die naar het gastland komen om aanspraak te maken op een genereuzer werkloosheidsregeling.

Ook de andere migranten stromen vaker in de WW vanuit werk, met uitzondering van migranten uit de andere Europese landen. Het verschil in WW-instroom tussen de migrantengroepen en autochtone Nederlandse werknemers is wel kleiner en kan voor 64 tot 84 procent worden toegeschreven aan de baan- en persoonskenmerken, een beperkt deel blijft onverklaard. Het contract verklaart een groot deel van de verschillen voor met name Westerse en Niet-westerse migranten (respectievelijk 42 en 43 procent) en het uurloon, als proxy voor opleiding, verklaart een groot deel van het verschil voor Turkse en Marokkaanse migranten (44 procent)

Tabel 5: Resultaten decompositieanalyse instroom WW; bijdrage van persoons- en baankenmerken aan het verklaren van verschillen tussen migranten en autochtone Nederlandse werknemers, cohort januari 2015

	Oost-Europa versus Nederland	EU_rest versus Nederland	Westers versus Nederland	Niet-westers versus Nederland	Turkije/ Marokko versus Nederland
Omvang groep_1	OE: 183.193	EU: 160.977	W: 75.318	NW: 283.373	T/M: 124.187
Omvang groep_2	NL: 5.518.436	NL: 5.518.436	NL: 5.518.436	NL: 5.518.436	NL: 5.518.436
Arbeidsmigranten	,147	,053	,074	,090	,091
Nederlandse werknemers	,055	,055	,055	,055	,055
Verschil	,092	-,002	,019	,035	,036
Verklaarde verschil	,080	,011	,016	,025	,023
Onverklaarde verschil	,011	-,013	,003	,010	,013
Verklaarde verschil (in % tussen haakjes):	(87,0)	(~)	(84,2)	(71,4)	(63,9)
Totaal contracteffect	,052	,005	,007	,011	,003
Sector					
agrosector	,001	,000	,000	,000	,000
bouwsector	,000	,000	,000	,000	,000
Industrie*	,000	,000	,000	,000	,000
winkelbedrijf	,000	,000	,000	,000	,000
transport	,002	,000	,000	,000	,000
financiële dienstverlening.	-,002	,000	,001	,000	-,002
uitzendsector	,014	,001	,001	,002	,003
gezondheid	,000	,000	,000	,000	,000
onderwijs	,002	,000	,000	,001	,001
overheid	,012	,004	,003	,002	,002
overig/schoonmaak	,000	,000	,000	,000	,001
~ Totaal sectoreffect	,029	,006	,006	,005	,005
Uurloon					
uurloon € 1-5	,000	,000	,000	,000	,000
uurloon € 5-10*	,014	,000	,000	,002	,002
uurloon € 10-15	,003	,000	,001	,003	,006
uurloon € 15-20	-,001	,000	,000	,000	,000
uurloon € 20-25	,002	,000	,000	,001	,001
uurloon € 25-30	,001	,000	,000	,001	,001
uurloon > € 30	,000	,000	,000	,000	,000

~ Totaal uurlooneffect	<i>,020</i>	<i>,000</i>	<i>,002</i>	<i>,007</i>	<i>,010</i>
Arbeidsverleden					
starter	-,010	-,003	-,002	-,002	-,001
Onderbroken*	,005	,002	,002	,003	,001
langer	-,006	-,002	-,002	-,002	-,001
~Totaal arbeidsverledeneffect	<i>-,010</i>	<i>-,003</i>	<i>-,002</i>	<i>-,001</i>	<i>-,001</i>
Leeftijd					
19_24 jaar*	-,003	,002	,003	,003	,006
25_34 jaar	,000	,000	,000	,000	,000
35_44 jaar	,000	,000	,000	,001	,002
45_54 jaar	-,003	,000	,000	,000	,001
55_60 jaar	-,003	-,001	,001	-,001	-,003
~ Totaal leeftijdseffect	<i>-,010</i>	<i>,002</i>	<i>,004</i>	<i>,004</i>	<i>,006</i>
Totaal geslachteffect	-,001	,000	,000	,000	-,001

*referentiecategorie.

6 Conclusies en discussie

In dit artikel onderzochten we het verschil in gebruik van Nederlandse werkloosheidsuitkeringen tussen migrantengroepen en autochtone Nederlandse werknemers. Specifieker, door onderscheid te maken tussen de kans op instroom in werkloosheid en de kans op instroom in de uitkering, onderzoeken we tevens het belang van de kwetsbare arbeidsmarktpositie van arbeidsmigranten. In de analyses namen we baan- en persoonskenmerken mee om verschillen in instroom tussen arbeidsmigranten en autochtone Nederlandse werknemers te verklaren.

Oost-Europese arbeidsmigranten stromen, evenals migranten uit andere groepen, vaker in de WW dan autochtone Nederlandse werknemers (15 procentpunten tegenover 6 procentpunten bij autochtone Nederlanders). Veel (90 procent) kunnen we verklaren uit de verschillen in baankenmerken tussen de groepen werknemers. Doordat Oost-Europeanen vaker een tijdelijk contract hebben, vaker in de uitzendsector werken en minder vaak bij de overheid, is hun kans om een beroep te doen op de WW groter. Het feit dat Oost-Europese arbeidsmigranten gemiddeld jonger zijn en dat zij vaker een starter op de arbeidsmarkt zijn verkleint weliswaar hun kans op een WW-uitkering, maar hun instroom blijft groter dan de instroom van autochtone Nederlandse werknemers. We zouden vanuit de welfare-magnet theorie kunnen verwachten dat migranten mogelijk bewust kiezen voor een tijdelijk contract en voor een sector met een grotere kans op verlies aan werk en mogelijke instroom in de WW. We weten echter dat het vooral de keuze van werkgevers in bepaalde sectoren is om Oost-Europese arbeidsmigranten in

dienst te nemen (Heyma et al., 2018) en hun veelal tijdelijke dienstverbanden aan te bieden (Ruhs en Anderson, 2010; Berkhout et al, 2014).

Het geringe onverklaarde deel van zo'n 10 procent is toe te schrijven aan variabelen die niet in ons onderzoeksmodel zijn meegenomen, zoals opleiding, discriminatie bij ontslag, gezinssamenstelling of onrechtmatig beroep op een WW-uitkering. Hoe zwaar deze en andere variabelen verantwoordelijk zijn voor het onverklaarde deel, kan niet worden bepaald. Onlangs zijn in de media berichten verschenen over onrechtmatig WW-gebruik door Poolse arbeidsmigranten. De bevindingen in dit artikel wijzen uit dat (a) het verschil in WW-gebruik tussen Oost-Europese arbeidsmigranten en autochtone Nederlanders in sterke mate is toe te schrijven aan in het model opgenomen kenmerken, in het bijzonder baankenmerken zoals de aard van het arbeidscontract en uitzendarbeid, en (b) dat diverse ongemeten factoren van invloed zijn op het onverklaarde deel. Concreet betekent dit dat de rol van strategisch gedrag niet kan worden uitgesloten, maar dat andere factoren een veel groter gewicht in de schaal leggen.

Om het beroep op de WW in een breder perspectief te plaatsen, hebben we in dit artikel ook de kans om werkloos te worden geanalyseerd. De kans om het werk in loondienst te verliezen is onder Oost-Europese arbeidsmigranten vier maal zo groot als onder autochtone Nederlandse werknemers. Dit kan voor het overgrote deel worden toegeschreven aan verschillen in baankenmerken, hetgeen de kwetsbare positie van arbeidsmigranten op de arbeidsmarkt onderstreept. Terwijl relatief veel Oost-Europese arbeidsmigranten geen werk hebben, stromen relatief weinig van die niet-werkende Oost-Europese arbeidsmigranten in de WW (27 procentpunt tegenover 36 procentpunt bij niet-werkende autochtone Nederlanders). Dit tegengestelde effect kan wellicht de verwarring verklaren die er soms is over het gebruik van werknemersverzekeringen onder arbeidsmigranten.

Een beperking van onze onderzoeksmethode is dat wat wij 'geen inkomsten uit loondienst' interpreteren als baanverlies, maar het ontbreken van looninkomsten kan ook het gevolg zijn van werken als zelfstandige of terugkeer naar het thuisland. Dit kan een overschatting van de kans op verlies van werk en de onderschatting van de kans op een uitkering in geval van werkloosheid met zich meebrengen. Verder zegt de omvang van de *instroom* in de Nederlandse Werkloosheidswet nog niets over de uitkeringsduur en het totale WW-gebruik naar herkomst. We zijn van plan dit in een vervolgonderzoek te bestuderen.

De onderzoeksresultaten brengen een aantal mogelijke beleidsimplicaties met zich mee. De kwetsbare arbeidsmarktpositie van arbeidsmigranten leidt vaker tot baanverlies en uiteindelijk tot een relatief grotere instroom in de WW. Dit resultaat pleit voor een aanpak die zich richt op versterking van de arbeidsmarktpositie van Oost-Europese arbeidsmigranten. Opleiding en training speciaal gericht op migranten kunnen die kwetsbaarheid beperken en dragen bij aan integratie op de Nederlandse arbeidsmarkt en uiteindelijk minder baanverlies. Daarnaast concluderen we dat een kleiner gebruik van de

Werkloosheidwet door arbeidsmigranten die geen werk hebben, kan wijzen op niet-gebruik van de regeling. Naast de kennisoverdracht via sociale netwerken, zou de communicatie over regelingen op de arbeidsmarkt meer kunnen worden afgestemd op arbeidsmigranten.

Auteurs

Anita Strockmeijer⁶ (e-mail: anita.strockmeijer@uwv.nl) is kennisadviseur en werkzaam bij Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV). Zij doet promotieonderzoek naar de sociaaleconomische positie van Oost-Europese arbeidsmigranten door deze te beschouwen als de uitkomst van een aantal indicatoren: positie op de arbeidsmarkt, werkpatronen, WW-gebruik en geboden perspectief door werkgevers.

Paul de Beer (e-mail: p.t.debeer@uva.nl) is bijzonder hoogleraar Arbeidsverhoudingen aan de Universiteit van Amsterdam en werkzaam bij het Amsterdams Instituut voor ArbeidsStudies en verbonden aan De Burcht. Hij houdt zich bezig met vraagstukken op het gebied van de arbeidsmarkt, inkomensverdeling, sociale zekerheid en verzorgingsstaat.

Jaco Dagevos (e-mail: j.dagevos@scp.nl) is bijzonder hoogleraar Integratie en Migratie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en werkzaam bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Zijn onderzoeksterrein betreft vraagstukken rondom de integratie van etnische minderheden in Nederland. Hij publiceert onder meer over de arbeidsmarktpositie van deze groepen en de betekenis van discriminatie.

Literatuur

- Barrett, A. en B. Maître, 2013, Immigrant welfare receipt across Europe, *International Journal of Manpower*, vol. 34(1): 8-23.
- Beer, P. de, en F. Koster, 2007, Voor elkaar of uit elkaar? Individualisering, globalisering en solidariteit, Amsterdam: Aksant/ De Burcht.
- Berkhout, E., P. Bisschop en M. Volkerink, 2014, Grensoverschrijdend aanbod van personeel, Amsterdam: SEO Economisch Onderzoek.
- Borjas, G., 1999, Immigration and welfare magnets, *Journal of Labor Economics*, vol. 17(4): 607-637.
- CBS, 2018, Dashboard Migrantenmonitor 2007-2016. Geraadpleegd via: cbs.nl
- CBS, 2017, Arbeidsdeelname; werkloosheidspercentage naar onderwijsniveau, Geraadpleegd via: opendata.cbs.nl
- CBS, 2016, Jaarrapport integratie 2016, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Corpeleijn, A., 2009, Werkhervatting na ontslag: Een vergelijking van oudere en jongere werknemers, Den Haag: CBS Sociaaleconomische Trends, 2e kwartaal.

⁶ Het artikel is op persoonlijke titel geschreven.

- Dagevos, J., 2011, Poolse migranten: De positie van Polen die vanaf 2004 in Nederland zijn komen wonen, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J., en M. Gijsberts, 2013, Beeldvorming over arbeidsmigranten uit Oost-Europa, In: Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2013 | 4 (34-48), Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Eurofound, 2015, Social dimension of intra-EU mobility: Impact on public services, Luxembourg: Publications Offices of the European Union.
- Eurostat, 2017, Yearbook, Geraadpleegd via: ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Archive:Europe_in_figures_-_Eurostat_yearbook
- Gijsberts, M. en M. Lubbers, 2013, Nieuw in Nederland. Het leven van recent gemigreerde Bulgaren en Polen, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Guiaux, M., 2016, Naleving en gedrag offline klanten. Amsterdam: UWV Kennisverslag 2016-9.
- Guild, E., S. Carrera en K. Eisele, 2013, Social benefits and migration. A contested relationship and policy challenge in the EU, Brussels: Centre for European Policy Studies.
- Hernanz, V., F. Malherbet en M. Pellizzari, 2004, Take-up of welfare benefits in OECD countries: A review of the evidence, OECD Publishing.
- Heyma, A., P. Bisschop en C. Biesenbeek, 2018, De economische waarde van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa voor Nederland, Amsterdam: SEO Economisch Onderzoek.
- Holtslag, J., M. Kremer, en E. Schrijvers, 2012, In betere banen. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Huijnk, W., M. Gijsberts en J. Dagevos, 2014, Jaarrapport integratie 2013, Participatie van migranten op de arbeidsmarkt, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jann, B., 2008, The Blinder-Oaxaca decomposition for linear regression models, *The Stata Journal*, vol. 8(4): 453-479.
- Kamerstukken, 2016, Vergaderjaar 2016-2017, 30 982, nr. 29 'Beleidsdoorlichting artikel 5 over werkloosheid', Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- Kamerstukken, 2013, Vergaderjaar 2012-2013, 29 407, nr. 153 'Brief regering; EU-arbeidsmigratie', Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- Kremer, M., 2013, Vreemden in de verzorgingsstaat. Hoe arbeidsmigratie en sociale zekerheid te combineren, Den Haag: Boom Lemma.
- Kremer, M. en E. Schrijvers, 2014, Roemeense en Bulgaarse arbeidsmigratie in betere banen, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- McGauran, K., E. de Haan, F. Scheele en F. Winsemius, 2016, Profiting from dependency. Working conditions of Polish migrant workers in the Netherlands and the role of recruitment agencies, Amsterdam: FairWork and SOMO.
- Merens, A. en M. van den Brakel, 2014, Emancipatiemonitor 2014, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Nannestad, P., 2007, Immigration and welfare states: A survey of 15 years of research. *European Journal of Political Economy*, vol. 23(2): 512-532.
- Pacolet, J. en F. de Wispelaere, 2016, Aggregation of periods for unemployment benefits. report on U1 portable documents for migrant workers. Reference year 2015, Brussel: Europese Commissie.
- Reesken, T. en W. van Oorschot, 2012, Disentangling the 'new liberal dilemma': On the relation between general welfare redistribution preferences and welfare chauvinism, *International Journal of Comparative Sociology*, vol. 53(2): 120-139.
- Renema, J., 2018, Knowledge about group's welfare access among immigrants in the Netherlands. In: *Immigrants' support for welfare spending: The causes and consequences of welfare usage and welfare knowledgeability*, proefschrift in druk.

- Ruhs, M. en B. Anderson, 2010, *Who needs migrant workers? Labour shortage, immigration and public policy*, New York: Oxford University Press.
- SER, 2014, Arbeidsmigratie, Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Strockmeijer, A., P. de Beer en J. Dagevos, 2018, Blijven of terugkeren? Wat werkpatronen van Oost-Europese arbeidsmigranten ons kunnen leren over de aard van de hedendaagse migratie, *Mens en Maatschappij*, vol. 93(1): 5-29.
- Strockmeijer, A., P. de Beer en J. Dagevos, 2017, Mobiliteit binnen de perken. Zeer geringe positieverbetering van werknemers uit Oost-Europa bij een langer werkverleden, *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, vol. 33(4): 384-400.
- UWV, 2015, Nieuwsflits arbeidsmarkt. Januari 2015, Amsterdam: Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen.
- Vrooman, C. (red), 2009, Werkloosheid in crisistijd. Baanverliezers, inkomensveranderingen en sociale gevolgen; een verkenning, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Van der Werff, S., L. Kroon en A. Heyma, 2016, Beslag uitkeringen personen in flexibele schil 2006-2014, Amsterdam: SEO Economisch Onderzoek.
- Wildeboer, J. en S. Hoff, 2007, Geld op de plank. Niet-gebruik van inkomens-voorzieningen, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Een eenvoudig compensatieschema woningwaardeverlies vanwege aardbevingen

Paul Elhorst

Dit artikel ontwikkelt een eenvoudige tool waarmee de overheid en iedere huizenbezitter in de provincie Groningen aan de hand van zijn postcode en WOZ-waarde het woningwaardeverlies als gevolg van aardbevingen kan bepalen. De tool voldoet aan vijf van de zes eisen geformuleerd door OTB/TU Delft & CMO STAMM. De werking wordt geïllustreerd aan de hand van 2259 woningen in bezit van woongroep Marenland, gelegen in het hart en aan de noordkant van het aardbevingsgebied. Indien deze tool door alle betrokkenen wordt geaccepteerd, de zesde eis, kan dit beleidsdossier op afzienbare termijn worden afgerond.

1 Inleiding

Verscheidene onderzoeken hebben getracht het effect van aardbevingen op huizenprijzen in de provincie Groningen te bepalen, waaronder Ortec Finance (2013), Koster en Van Ommeren (2015), Atlas voor gemeenten (2016, 2017), CBS (2017), en Durán en Elhorst (2018). Geen van deze onderzoeken heeft echter een poging ondernomen om de resultaten te vertalen in een compensatieschema dat gebruikt kan worden om gedupeerden financieel tegemoet te komen, terwijl de Rechtbank Noord-Nederland (2015) al op 2 september 2015 heeft uitgesproken dat “NAM waardevermindering huizen Groningen moet vergoeden, ook als er nog geen sprake is van fysieke schade of als de woning nog niet is verkocht”. Op grond van uitgebreid onderzoek heeft OTB/TU Delft & CMO STAMM (2016) vervolgens zes eisen geformuleerd waaraan een compensatieregeling dient te voldoen (p.69): (1) De methode moet op grote schaal toe te passen zijn, (2) de (statistische) betrouwbaarheid van de methode moet bekend zijn, (3) de methode moet rechtvaardig worden gevonden door alle betrokkenen, (4) de compensatie mag niet van invloed zijn op de transactieprijis, (5) de uitvoeringskosten van de regeling dienen in een redelijke verhouding te staan tot de uitgekeerde bedragen, (6) de methode moet inzichtelijk zijn voor de betrokkenen. Vergelijkbare eisen zijn recent gepubliceerd in de Staatscourant (24 September 2018).

Dit artikel schetst de contouren van een schema dat aan vijf van deze zes eisen voldoet. Op de laatste eis, nummer (3), komen we in de concluderende paragraaf terug. Met dit schema kan iedere huizenbezitter aan de hand van adresgegevens en de WOZ-waarde van zijn woning bepalen hoe groot de waardedaling is als gevolg van aardbevingen. Omdat deze gegevens ook bekend zijn bij de overheid zijn de implementatiekosten nagenoeg nihil. De-

ze contouren, welke voortbouwen op onderzoek van Durán en Elhorst (2018), worden toegelicht en besproken in paragraaf 2.

Om de tool te illustreren wordt gebruik gemaakt van het woningbestand van woongroep Marenland. Zij heeft daartoe data beschikbaar gesteld van 2259 woningen gelegen in het aardbevingsgebied. Het bestand bestaat uit adresgegevens, de postcode (4 cijfers + 2 letters, hieronder postcode 6 niveau genoemd) en de WOZ-waarden van de woning op 1 januari 2014. Dit artikel laat zien dat alleen de laatste twee gegevens nodig zijn om inzicht te geven in de marktwaardedaling op elk gewenst tijdstip. In dit onderzoek wordt uitgegaan van 31 december 2018, maar deze datum is flexibel. In paragraaf 3 worden de uitkomsten vergeleken met een eerder onderzoek voor andere Groningse woningcoöperaties uitgevoerd door Conijn en Albers (2018). Ten slotte wordt deze notitie afgesloten met een conclusie en discussie in paragraaf 4.

2 Voorstel tot een compensatieschema

De hedonische prijsvergelijking is de meest gebruikte onderzoeksmethode om naast woning- en omgevingskenmerken de welvaartseffecten van positieve of negatieve lokale voorzieningen te bepalen. Onderzochte voorbeelden zijn misdaad en immigratie, blootstelling aan weg- en spoorweglawaaï, kwaliteit van scholen, cultureel erfgoed, milieukwaliteit, en de nabijheid van industrieterreinen, alsook natuurlijke aardbevingen. Referenties naar dergelijke studies zijn opgenomen in Durán en Elhorst (2018). Deze auteurs op hun beurt onderzoeken of er een relatie bestaat tussen de (natuurlijke logaritme van de) cumulatieve som van de grondtrillingen (peak ground velocity, afgekort als PGV) veroorzaakt door aardbevingen als gevolg van gaswinning en huizenprijzen in de provincies Groningen, Friesland en Drenthe over de periode 1993-2014. Ze gebruiken daartoe data beschikbaar gesteld door de NVM, aangevuld met data van het CBS op buurniveau en data van het KNMI over aardbevingen die sinds 1985 in Noord-Nederland zijn waargenomen. De belangrijkste onderscheidende kenmerken van dit onderzoek ten opzichte van voorgaande onderzoekingen naar de aardbevingsproblematiek, geciteerd in de inleiding, zijn dat het functioneren van de woningmarkt bij individuele NVM-transacties in het model wordt nabootst (vastgelegd in Op 't Veld et al., 2008), het moment en de locaties waarop aardbevingen effect begonnen te krijgen op huizenprijzen statistisch worden bepaald, de verklaaringskracht van het model hoger is (83% versus circa 50% in voorgaande studies), en de gebruikte PGV maatstaf objectief waarneembaar is.

Genoemde PGV maatstaf varieert in de provincies Groningen, Friesland en Drenthe van -4,0 tot 3,7. Vanaf een drempelwaarde van 1,4 is per segment van 0,1 een niet-lineair verband vastgesteld voor woningen getroffen door aardbevingen. De resultaten voor 2014 zijn samengevat in tabel 1. De gevonden percentages kennen een nagenoeg oplopend verloop en zijn alle statistisch significant. De standaardfout varieert per segment en kent een maximale waarde van 0,92%. Dit maakt dat de statistische betrouwbaarheid niet alleen

bekend is, een van de eisen van OTB/TU Delft & CMO STAMM (2016), maar ook dat deze beperkt is.

Een belangrijke beleidsvraag in verband met de uitspraak van de Rechtbank Noord-Nederland (2015) is of het prijsverschil als berekend in tabel 1 voor 2014 ook kan worden gesimuleerd voor huizen die niet zijn verkocht, of in andere jaren, en of het prijsverschil gemeten in procentpunten kan worden omgerekend naar geldbedragen, teneinde te kunnen komen tot een compensatievergoeding. Hieronder worden eerst verschillende opties voor het type informatie besproken dat nodig is om een dergelijk schema te ontwikkelen. Vervolgens wordt een onderbouwde keuze gemaakt.

Tabel 1 Prijsdaling in 2014 (%)

PGV segment	Prijsdaling (%)	Standaardfout
1,4 – 1,5	1,18	0,58
1,5 – 1,6	2,60	0,77
1,6 – 1,7	4,77	0,84
1,7 – 1,8	5,18	0,83
1,8 – 1,9	5,64	0,84
1,9 – 2,0	8,22	0,88
2,0 – 2,1	10,62	0,89
2,1 – 2,2	12,25	0,91
2,2 – 2,3	9,75	0,88
2,3 – 2,4	11,40	0,88
2,4 – 2,5	14,87	0,88
2,5 – 2,6	18,22	0,92
2,6 – 2,7	16,26	0,87
2,7 – 2,8	16,20	0,85
2,8 – 2,9	17,18	0,83
2,9 – 3,0	20,42	0,86
3,0 – 3,1	20,82	0,83
3,1 – 3,2	22,47	0,81
> 3,2	27,26	0,86

Benodigde informatie voor compensatieschema. Ten eerste zijn de coördinaten van de woning nodig om te kunnen bepalen in hoeverre de betreffende woning door aardbevingen is getroffen tot op het moment van een nader te bepalen peildatum. Op basis van deze informatie kan berekend worden tot welk PGV-segment de woning behoort. Als de peildatum ligt in het jaar 2014 kan daarvoor de informatie worden gebruikt als gerapporteerd in tabel 1. Dit geeft het prijsverschil van de woning in procentpunten. Indien de peildatum in

een eerder jaar ligt, kunnen vergelijkbare tabellen als in tabel 1 worden gehanteerd.¹ Indien de peildatum ligt na 2014 kan echter beter voor een andere berekeningswijze worden gekozen.

In plaats van de coördinaten van de woning, kan ook postcode 6 niveau worden gebruikt. Postcode 6 gebieden zijn in het algemeen zo klein dat de mate waarin woningen binnen deze gebieden door aardbevingen zijn getroffen niet of nauwelijks van elkaar verschillen. Dit is ook makkelijker te communiceren. De doorsnee burger is goed op de hoogte van de postcode, maar niet van de coördinaten van zijn woning.

Om het prijsverschil in procentpunten om te zetten in een geldbedrag (euro's), dient ten tweede de woningwaarde te worden bepaald. Hiertoe kan de WOZ-waarde worden gebruikt, maar ook de hedonische prijsvergelijking uit Durán en Elhorst (2018), of uit een van de andere geciteerde onderzoeken, die is gebruikt om het prijseffect van door gaswinning veroorzaakte aardbevingen te bepalen. Een probleem is echter dat als een huis niet is verkocht en toch de waardedaling op een fictieve peildatum dient te worden bepaald, de hedonische prijsvergelijking alleen kan worden toegepast als van deze woning de woning- en omgevingskenmerken worden verzameld. Dit vergt tijd en is kostbaar, met name als het om veel woningen gaat.

Ten derde is een peildatum nodig waarop de woning fictief is verkocht. De datum waarop de waardedaling wordt geclaimd lijkt een voor de hand liggende keuze, maar dit is problematisch omdat onderzoek van Durán en Elhorst (2018), maar ook andere onderzoeken, laten zien dat het prijsverschil en het aantal getroffen huizen in de tijd varieert. Bij een aanzienlijk deel van belanghebbende partijen overheerst in het verlengde hiervan de gedachte dat de waardedaling gelijk is aan het thans geldende prijsverschil en dat dergelijke onderzoeken daarom dienen te worden uitgebreid met data tot in 2018. Echter, tegen de tijd dat dit onderzoek klaar zou zijn, is het een jaar later en dient het wederom te worden uitgebreid op basis van dan weer recentere data. Het gevaar bestaat dat de onderzoekers, woningeigenaren in afwachting van compensatie, de NAM en de overheid in een vicieuze cirkel terecht komen omdat telkenmale opnieuw moeten worden vastgesteld hoe groot het prijsverschil is in 2018, 2019, 2020, enz. Ofschoon convergentie mogelijk is naar een door steeds meer gegevens ondersteunde schatting en verdere verbetering van het model op onderdelen, levert dit uiteindelijk geen werkbare keuze voor de afwikkeling van deze al jaren spelende zaak. Beter is het om te zoeken naar een vaste peildatum in het verleden en op basis daarvan een compensatieschema te ontwerpen dat ook kan worden toegepast in de toekomst.

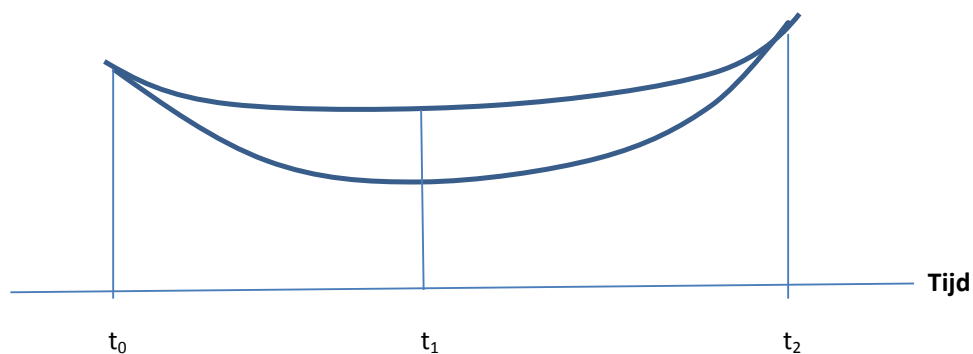
Peildatum. Bij het kiezen van een vaste peildatum dient men zich te realiseren dat de schok die de Groninger woningmarkt als gevolg van aardbevingen heeft getroffen, met

¹ Vergelijkbare tabellen als tabel 1 zijn ook beschikbaar voor de jaren 2008, 2009, 2010, 2011, 2012 en 2013. Voorafgaande aan het jaar 2008 is door Durán en Elhorst (2018) geen waardedaling als gevolg van aardbevingen geconstateerd. Vergelijkbare tabellen als tabel 1 na 2014 zijn in onderzoek, maar zoals dit artikel betoogt niet noodzakelijk.

name heeft plaatsgevonden tussen 16 augustus 2012 en 29 april 2014. De datum van 16 augustus markeert de dag waarop de stevigste aardbeving tot nu toe van 3,6 op de schaal van Richter bij Huizinge heeft plaatsgevonden. De datum van 29 april 2014 markeert de dag waarop de NAM heeft aangekondigd de waardedaling als gevolg van aardbevingen te willen compenseren. Hieronder wordt besproken wat zich voordien en tussendoor heeft voorgedaan en wat zich nadien kan voordoen aan de hand van figuur 1. De bovenste lijn in deze figuur geeft de prijs weer van huizen niet getroffen door aardbevingen. Deze lijn is U-vormig omdat de prijzen na 2007 begonnen te dalen als gevolg van de wereldwijde financiële crisis en zich in 2014 begonnen te herstellen. De onderste lijn geeft de prijs weer van huizen die wel zijn getroffen door aardbevingen.

Het tijdstip t_0 markeert het moment waarop aardbevingen een effect op de huizenprijzen begonnen te krijgen. Volgens Durán en Elhorst (2018) betreft dit het jaar 2008. Vanaf dat jaar begonnen potentiële kopers van woningen in en in de omgeving van Loppersum statistisch aantoonbaar in te zien dat er als gevolg van aardbevingen iets aan de hand was, waardoor de vraag naar woningen afnam en de prijzen begonnen te dalen. De prijsdaling van de getroffen woningen in dat jaar bedroeg gemiddeld 0,4% en dit liep op tot 3,2% in 2011. Bovendien breidde het getroffen gebied zich steeds verder uit.

Figuur 1 Ontwikkeling huizenprijs over de tijd van woningen binnen en buiten het aardbevingsgebied

Vanaf de aardbeving bij Huizinge op 16 augustus 2012 trad een schokgolf op. Vanwege de kracht van deze aardbeving en de landelijke media aandacht, daalde de interesse voor woningen in Groningen plotsklaps. Dit werd versterkt door een waarschuwing van het Staatstoezicht op de Mijnen (SodM) dat aardbevingen met een kracht tussen 4 en 5 op de schaal van Richter niet langer kunnen worden uitgesloten. Op 25 januari 2013 erkende de toenmalige minister van Economische Zaken, Henk Kamp, vervolgens dat de aardbevingen in Groningen daadwerkelijk veroorzaakt worden door gaswinning. Hij kondigde onderzoek aan naar de problematiek, hetgeen een jaar in beslag zou nemen, en voerde de gaswinning nog zelfs op omdat hij eerst de resultaten van dit onderzoek wilde afwachten.

Pas op 17 januari 2014 werd besloten de gaswinning te verminderen, zij het stap voor stap. Aansluitend toonde de NAM op 29 april 2014 zich bereid de waardedaling veroorzaakt door aardbevingen te willen compenseren middels de aankondiging van een regeling. Deze datum van 29 april 2014 markeert het punt waarop de schokgolf op de Groninger woningmarkt tot zijn hoogtepunt kwam. Dit is in figuur 1 aangegeven als tijdstip t_1 . Vanaf dat moment mochten huizenbezitters in het getroffen aardbevingsgebied hopen op een stabilisatie van het welvaartsverlies dat zij tot op dat moment hadden geleden en mogelijk op een begin van herstel. Anders gezegd, t_1 weerspiegelt het keerpunt waarop de prijsdaling tot stilstand is gekomen en mogelijk is begonnen te dalen als gevolg van maatregelen om de aardbevingsproblematiek onder controle te krijgen. Een van de belangrijkste maatregelen is dat de gaswinning vanaf 2014 geleidelijk is teruggeschoefd, mede onder politieke druk van belanghebbende partijen, terwijl er in 2018 plannen zijn ontvouwd om de gaswinning in 2030 volledig stop te zetten. Dit impliceert dat (de kansen op) aardbevingen langzaam uitsterven en dat de schok op de huizenprijzen op de (zeer) lange termijn tot een einde zou kunnen komen. Dit wordt geïllustreerd door punt t_2 in figuur 1. Merk op dat de verstoring zo groot kan zijn (geweest) dat de prijzen op de Groningse woningmarkt ook op de lange termijn achterblijven ten opzichte van die elders in Nederland. In dat geval zal op lange termijn een permanent verschil tussen de onderste en bovenste lijn blijven bestaan.

Durán en Elhorst (2018) laten zien dat de gemiddelde prijsdaling van 3,2% in 2011 in de periode daarna is opgelopen tot respectievelijk 5,2% in 2012, 7,2% in 2013 en 9,3% in 2014. Atlas voor gemeenten (2016) komt tot een prijsdaling van gemiddeld 2,2% na de aardbeving in Huizinge (tot aan het derde kwartaal in 2015). Maar volgens De Kam (2016a) blijkt dit percentage in de appendix van hun rapport veel hoger, namelijk 5,2 tot 6,5%, indien de gehele provincie Groningen als aardbevingsgebied wordt aangemerkt, vergelijkbaar met het onderzoek van Durán en Elhorst (2018). Deze stijging in de prijsdaling veroorzaakt door aardbevingen in slechts twee jaar tijd laat zien dat de ernst van de aardbevingsproblematiek in 2014 zijn hoogtepunt heeft bereikt. Vervolgonderzoek van Atlas voor gemeenten (2017) naar het waardeverlies veroorzaakt door aardbevingen bevestigt dat beeld. Zij schrijft dat, conform figuur 1, toe aan de aankondiging van compenserende maatregelen aan het begin van 2014. Eenzelfde resultaat is gevonden door Invisor (2018). Dit bureau heeft de onderzoeksresultaten van Elhorst en Durán (2018) geëxtrapoleerd naar 2018 en constateert op grond hiervan dat de grootte van de waardedaling sinds 2014 met circa 8% is afgenomen.

Als een potentiële koper op een bepaald moment een huis in het aardbevingsgebied heeft gekocht, worden alle toekomstige welvaartsverliezen tot het punt waarop de schok van de huizenprijs naar verwachting is uitgedempt (t_2) verdisconteerd in de prijs die hij bereid is om voor dat huis te betalen, waardoor de financiële compensatie voor de verkoper van het huis op dat specifieke tijdstip kan worden bepaald. Als de koper bijvoorbeeld het huis heeft gekocht op t_1 , geeft de bijbehorende afstand tussen de onderste en de bovenste lijn in figuur 1 alle toekomstige welvaartsverliezen weer. Omdat de verkoper van de woning dit verschil als compensatie krijgt uitgekeerd, wordt zijn welvaartsverlies ongedaan

gemaakt. De koper van de woning heeft geen recht op compensatie, ook niet nadien, omdat dit in de prijs die door hem is betaald voor de woning is verdisconteerd. Ook in de toekomst zullen zich aardbevingen blijven voordoen, ook in de categorie hoger dan 3 op de schaal van Richter, de koper heeft hier in zijn verwachtingspatroon echter rekening mee gehouden en kan daar later niet op terugkomen, tenzij zich nieuwe onvoorzienbare omstandigheden voordoen.

De toekomstige welvaartsverliezen die de koper van een woning in de prijs verdisconteerd verdient een nadere omschrijving. Hieronder valt imagoschade, verminderd woongenot, moeilijkere verkoopbaarheid, mogelijk medische klachten vanwege aardbevingen, eventueel van kinderen, de bureaucratie en de tijd die, ondanks dat fysieke schades worden vergoed, gepaard gaat met de afhandeling ervan, zoals het over de vloer laten van inspecteurs, taxateurs en bouwvakkers, angst en bezorgdheid hoe de frequentie en sterkte van de aardbevingen zich in de toekomst zal ontwikkelen en onzekerheid over de vraag of fysieke schades volledig worden erkend. Moeilijkere verkoopbaarheid kan mede worden veroorzaakt doordat woningen waarvan de fysieke schade is hersteld toch het stempel zullen houden dat ze zijn aangetast en daardoor niet meer de oude zullen zijn.

Als een huis niet te koop is aangeboden en verkocht, is niet direct duidelijk welke peildatum moet worden gebruikt, terwijl figuur 1 laat zien dat hoe dicht(er) (hoe verder weg) dit tijdstip het keerpunt t_1 benadert, hoe groter (kleiner) het prijsverschil zou zijn. In theorie geldt dat als het welvaartsverschil op enig moment gelijk wordt gesteld aan het dan geldende prijsverschil, het welvaartsverlies van iemand die zijn huis verkoopt op tijdstip t_2 nihil is, ook al heeft deze huiseigenaar gedurende een lange periode, namelijk $t_2 - t_0$, geleefd met de misère veroorzaakt door aardbevingen. Waar een koper van een woning in het aardbevingsgebied toekomstige welvaartsverliezen tot aan t_2 in de prijs heeft verdisconteerd en de verkoper van een woning hier compensatie voor heeft ontvangen, geldt dit niet voor een woningeigenaar die zijn huis heeft aangehouden. Dit terwijl er wel degelijk sprake is van een welvaartsverlies die even groot is als voor elke andere woningeigenaar die zijn huis wel heeft verkocht. De Rechtbank Noord-Nederland (2015) heeft uitgesproken dat als uitgangspunt voor de berekening van de omvang van de verplichting tot schadevergoeding dient dat de benadeelde zoveel mogelijk in de toestand wordt gebracht waarin hij zou hebben verkeerd indien de schadeveroorzakende gebeurtenis zou zijn uitgebleven. Hiertoe behoren aldus ook welvaartsverliezen geleden in het verleden. Het feit dat het prijsverschil voor verkopers na het dal op t_1 kleiner wordt of is geworden en de prijzen zich herstellen, doet geen afbreuk aan het feit dat huiseigenaren voorheen welvaartsverlies hebben geleden. Om deze reden dient een peildatum te worden gekozen die aan twee voorwaarden voldoet. Ten eerste dient deze voor iedereen gelijk te zijn, teneinde te voorkomen dat huiseigenaren die hun huis niet te koop aanbieden of hebben aangeboden geen of minder compensatie ontvangen. Ten tweede dient deze gekozen te worden op dat tijdstip waarop de schok op de Groninger woningmarkt zijn hoogtepunt heeft bereikt. 29 april 2014 komt daar het dichtst bij in de buurt.

Er is veel onderzoek verricht naar het effect van schokken op de economie, zoals een financiële crisis, de sluiting van een groot bedrijf, een natuurramp, en dergelijke. In het algemeen bereikt een economie binnen afzienbare tijd zijn dieptepunt, waarna het enkele jaren duurt voordat deze zich hersteld heeft. Dat is in het geval van de aardbevingsproblematiek in Groningen naar verwachting niet anders, zij het dat het herstel aanzienlijk meer tijd in beslag neemt omdat na de peildatum van 29 april 2014 de gaswinning niet is stopgezet. Deze is en wordt nog steeds slechts geleidelijk teruggebracht, terwijl de aardbevingen veroorzaakt door aardbevingen als gevolg van gaswinning nog lange tijd zullen aanhouden, ook indien de gaswinning in 2030 volledig tot nul is gereduceerd. Andere data lijken daarom ook in aanmerking te kunnen komen. Een belangrijk verschil is echter dat voor deze specifieke peildatum potentiële kopers niet volledig geïnformeerd waren over de ernst van de aardbevingsproblematiek en de beleidsmaatregelen van de overheid en de NAM om deze problematiek te beteugelen, terwijl zij dat nadien wel waren en daarmee in staat zijn geweest om hun gedrag op de woningmarkt daarop aan te passen. Vanaf 29 april mochten huizenbezitters erop vertrouwen dat de waardedaling bij verkoop van de woning gecompenseerd zou worden, en bestond er geen reden meer af te zien van verkoop tegen een lagere prijs als gevolg van aardbevingen.

Uitkeringsdatum. Indien 29 april 2014 als peildatum wordt genomen, rijst vervolgens de vraag welk geldbedrag dient te worden overgemaakt aan de gedupeerden op de dag van uitkering. In de rechtspraak wordt hiervoor de wettelijke rente gebruikt. Volgens De Nederlandsche Bank bedroeg de wettelijke rente over 2014 3,0% en bedraagt deze sinds 1 januari 2015 en tot op heden 2,0%. Nog uit te betalen compensatiebedragen kunnen met deze percentages worden verdisconteerd. Zo loopt 1 euro waardeverlies vastgesteld op 29 april 2014, maar uitgekeerd op 31 december 2018 op tot 1,10(4318) euro, berekend volgens de disconteringsformule $(1 * (1 + 0,03 * 246/365) * (1,02)^4)$. Andere uitkeringsdata kunnen volgens een overeenkomstige formule worden berekend. Zo kan de vierde macht worden vervangen door de vijfde indien sprake is van een uitkering op 31 december 2019 en de wettelijke rente onveranderd blijft. Uitkeringen voor waardeverlies die in het verleden reeds aan huisbezitters zijn gedaan, kunnen worden verrekend met de nog vast te stellen compensatie volgens dezelfde methodiek.

Implementatiekosten. Een potentieel probleem van compensatieregelingen gebaseerd op hedonische prijsmodellen zijn de implementatiekosten. Er zijn aanwijzingen uit de makelaarswereld dat de kosten voor het registreren van de woningenkenmerken en de taxatiekosten van woningen, hiertoe ook gerekend de kosten van hertaxaties na een beroep, niet substantieel onder doen voor de vastgestelde waardedalingencompensatie en deze in sommige gevallen zelfs overtreffen. Een veel goedkopere optie is om de WOZ-waarde van woningen te gebruiken, die jaarlijks op 1 januari wordt vastgesteld. Als 29 april 2014 wordt gebruikt als peildatum en de WOZ-waarde op 1 januari 2014 (welke één jaar later, in dit geval in 2015 is vastgesteld), dan zijn de enige twee benodigde gegevens om de waardedaling uit te drukken in geldbedragen het postcode 6 niveau van een woning en de WOZ-waarde van 1 januari 2014. Over de vraag welk jaar de beste keuze is bestaat

veel discussie. Sommige belanghebbenden beargumenteren dat 1 januari 2012 een betere keuze is, omdat de invloed van aardbevingen op huizenprijzen tot op dat moment nagenoeg nihil was. Andere daarentegen beweren dat het tijd heeft gekost voordat de aankondiging van compenserende maatregelen in 2014 effect hebben gehad op huizenprijzen en dat 1 januari 2015 daarom een betere keuze is. Om die reden kiezen wij een punt daartussen. De overweging daarbij is dat de WOZ-waarden van 1 januari 2014 tot die datum slechts in beperkte mate zijn beïnvloed door de waardedaling als gevolg van aardbevingen, maar wel door krimp en de financiële crisis, en voorkomen moet worden dat de prijsdaling veroorzaakt door de laatste twee factoren ten onrechte wordt toegeschreven aan aardbevingen. Voorts heeft een ieder die het niet eens was met de waardebepaling van 1 januari 2014 de mogelijkheid gehad daartegen in beroep te gaan, terwijl beroepszaken die zijn ingediend inmiddels zijn afgerond. Als belanghebbenden het echter eens kunnen worden over ander WOZ jaar kan het in dit artikel ontworpen compensatieschema daar eenvoudig op worden aangepast. Omdat de belastingdienst beschikt over de adressen en de WOZ waarde van alle woningen in het aardbevingsgebied kan, wanneer deze regeling wordt gekozen, voorts een eenmalige vergoeding voor alle woningeigenaren in het getroffen gebied worden gerealiseerd zonder noemenswaardige implementatiekosten en deze zaak op afzienbare termijn worden afgerond.

3 Een illustratie voor woongroep Marenland

Om de tool te illustreren wordt in dit onderzoek gebruik gemaakt van het woningbestand van woongroep Marenland, bestaande uit 2259 woningen gelegen in de gemeenten Appingedam, Delfzijl (Holwierde, Bierum, Spijk), Loppersum (Oosterwijtwerd, Leermens, Eenum, Zeerijp, 't Zandt, Middelstum) en Eemsmond (Uithuizen, Uithuizermeeden, Roodeschool, Zijldijk, Warffum). Van elke woning heeft zij informatie beschikbaar gesteld betreffende de postcode en de WOZ-waarde van de woning op 1 januari 2014.

De waardedaling in procentpunten van een woning op de peildatum van 29 april 2014 wordt bepaald door zijn locatie. Om de koppeling te maken met tabel 1 in dit artikel zijn alle postcode 6 gebieden in de provincie Groningen onderscheiden, in totaal 17.624 stuks, lopende van 9351AA tot 9999XL. Voor elk van deze postcode 6 gebieden is vervolgens de cumulatieve som van de grondtrillingen veroorzaakt door aardbevingen in het Groninger gasveld tot aan de peildatum bepaald, overeenkomstig de wiskundige formulering in het onderzoek van Durán en Elhorst (2018). Afhankelijk van het PGV-segment, waartoe een postcode 6 gebied behoort, is vervolgens de prijsdaling in 2014 bepaald. Twee voorbeelden: (1) postcode 9351AA gelegen in Leek valt buiten het aardbevingsgebied, waardoor de prijsdaling 0% bedraagt. (2) postcode 9999XL gelegen in Stitswerd valt in PGV segment 14, hetgeen volgens tabel 1 overeenkomt met een prijsdaling van 16,20%.

Gegeven de postcodelocatie van een woning en zijn WOZ-waarde op 1 januari 2014 in het databestand van woongroep Marenland, is de prijsdaling gemeten in procentpunten vervolgens omgezet in een geldbedrag. Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Stel de WOZ-

waarde van een woning bedraagt 90.000 euro (x) en de prijsdaling in procentpunten van het bijbehorende PGV-segment van het postcode 6 gebied waarin de woning is gelegen 10% (y). Dan bedraagt de waarde van de woning exclusief de invloed van aardbevingen op de peildatum $90.000/(1-0.1)=100.000$ euro, en het woningwaardeverlies veroorzaakt door aardbevingen $100.000-90.000=10.000$ euro. Of meer algemeen: $x/(1-y/100)-x$. Eenzelfde berekening kan voor elke individuele woning worden herhaald.

Stel dat het berekende woningwaardeverlies berekend op de peildatum van 29 april 2014 vervolgens op 31 december 2018 zou worden uitgekeerd, dan bedraagt het over te maken eindbedrag rekening houdend met de wettelijk rente $10.000 * 1,10(4318)$, oftewel 11.043,18 euro.

Tabel 2 vat de resultaten samen die langs deze weg voor alle 2259 woningen zijn verkregen. De WOZ-waarde van de woningen gemeten op 1-1-2014 bedraagt gemiddeld ruim 106 duizend euro, en loopt uiteen van 54 tot 286 duizend euro. De woningen zijn alle gelegen in hoge PGV-segmenten. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat de woningen liggen in het hart van aardbevingsgebied of daar dicht tegenaan. Het laagste segment is 9, hetgeen staat voor een cumulatief totaal van alle grondtrillingen van minimaal 2,2. Het prijsverschil gemeten op de peildatum van 29 april 2014 loopt uiteen van 9,75 tot 27,26 % en bedraagt gemiddeld 18,27%. Het daaraan gelieerde waardeverlies in euro's loopt uiteen van 10,4 duizend tot 59,3 duizend en bedraagt gemiddeld per woning 23.692 euro (23,7 duizend). Bij schadeloosstelling op 31-12-2018 zou dit, rekening houdend met de verdiscontering volgens de wettelijke rente, neerkomen op 26.163 euro (26,2 duizend) per woning.

Tabel 2 Data en uitkomsten voor woongroep Marenland berekend over alle 2.259 woningen

Variabele	Gemiddelde	Standaardafwijking	Minimum	Maximum
WOZ-waarde 1-1-2014	106.170	36.742	54.000	286.000
PGV segment	15,19	1,70	9	19
Prijsdaling (%)	18,27	2,60	9,75	27,26
Prijsdaling (€) 29-4-2014	23.692	8.461	10.439	59.328
Prijsdaling (€) 31-12-2018	26.163	9.343	11.529	65.517

Omgerekend naar de totale waarde van het woningbezit van woongroep Marenland resulteren de volgende bedragen. De totale WOZ-waarde van de 2259 woningen op 1-1-2014 bedraagt 239,8 miljoen. De waardedaling op de peildatum van 29 april 2014 komt uit op 53,5 miljoen, en op 31-12-2018 na verdiscontering met de wettelijke rente op 59,1 miljoen. Het moge duidelijk zijn dat het hier gaat om substantiële bedragen.

De gevonden bedragen zijn aanzienlijk hoger dan die in Conijn en Albers (2018), welke uitkomen op 3.447 euro per woning gemeten op 31-12-2016. De methodologische bezwaren tegen deze studie zijn echter dezelfde als besproken in Durán en Elhorst (2018).

De twee belangrijkste zijn de volgende. Ten eerste differentiëren Conijn en Albers niet naar de ernst van de aardbevingsproblematiek. Een woning ligt in het aardbevingsgebied of niet en de waardedaling in het eerste geval is voor alle woningen hetzelfde. Dat is niet aannemelijk. Ten tweede vergelijken zij woningen in het door hen van tevoren vastgestelde aardbevingsgebied met die in een referentiegebied zodanig dat de invloed van krimp, die ook de waarde van woningen doet dalen, vergelijkbaar is. Echter, woningen in het door hun gekozen referentiegebied hebben ook hinder van aardbevingen, zij het in mindere mate, waardoor de invloed van aardbevingen wordt onderschat. Durán en Elhorst (2018) laten zien dat de meeste woningen gelegen in de provincie Groningen niet in aanmerking kunnen komen als referentie, omdat die zelf ook onderhevig zijn aan waardeverlies veroorzaakt door aardbevingen. Kaarten die het aantal erkende fysieke schades van de provincie Groningen en omstreken weergeven bevestigen dat beeld (De Kam 2016b).

Andere redenen waarom Conijn en Albers (2018) een lagere waarde vinden zijn de volgende. Zij onderzoeken de waardedaling voor zes woningcoöperaties. Deze coöperaties bezitten in tegenstelling tot woongroep Marenland minder woningen centraal gelegen in het aardbevingsgebied. Voorts berekenen zij de waardedaling op 31-12-2016. Dit tijdstip ligt echter na t_1 in figuur 1, terwijl deze moet samenvallen met het tijdstip waarop de verstoring van de Groninger woningmarkt door aardbevingen zijn hoogtepunt heeft bereikt (29 april 2014).

4 Conclusie en discussie

In dit artikel is een tool en een compensatieschema ontwikkeld die de resultaten van het onderzoek van Durán en Elhorst (2018) vertaalt in een voor gebruikers begrijpelijke taal. De tool bestaat uit een excel file met daarin alle postcode gebieden (4 cijfers en 2 letters) in de provincie Groningen en het percentage aan waardedaling dat woningen gelegen in deze postcodegebieden hebben ondergaan als gevolg van aardbevingen, gemeten op de peildatum van 29 april 2014. Iedere woningeigenaar op de hoogte van zijn postcode en de WOZ-waarde van zijn woning op 1 januari 2014 kan na raadpleging van deze tool zelf uitrekenen hoeveel zijn woning in waarde is gedaald als gevolg van aardbevingen en hoe hoog de compensatie-uitkering bedraagt, rekening houdend met de wettelijke rente, als deze ultimo 2018 zou worden uitgekeerd.

De maatschappelijke behoefte aan dergelijke tools is groot. Hoewel hedonische prijsvergelijkingen de meest gebruikte onderzoeksmethode zijn om welvaartseffecten van positieve of negatieve lokale voorzieningen te bepalen, zijn rapporten die gebruikmaken van deze methode voor belanghebbenden vanwege hun complexiteit in het algemeen weinig toegankelijk. Indien de resultaten echter per postcode in een Excel file gecommuniceerd kunnen worden, zullen veel meer betrokkenen zich in de resultaten kunnen herkennen. Dit geldt niet alleen voor de impact van aardbevingen, maar ook voor

andere risicobronnen, zoals lawaai rond luchthavens of veroorzaakt door verkeers- en spoorwegen, overlast van windmolens, en dergelijke.

De ontwikkelde tool kan niet alleen worden gebruikt door individuele burgers, maar ook door de overheid, in casu de belastingdienst. Omdat de laatste beschikt over de postcodes en WOZ-waarden van woningen, kan zij eenvoudig en snel voor alle woningeigenaren in het aardbevingsgebied (ten tijde van 29 april 2014) de grootte van de compensatie-uitkering uitrekenen. De implementatiekosten van dit systeem zijn nihil. Kostbare woningtaxaties zijn niet nodig en de WOZ-waarden van 2014 zijn vastgesteld, inclusief de afwikkeling van beroepszaken nadien. Dit betekent dat de overheid dit dossier op afzienbare termijn zou kunnen afronden.

Een waardedalingsregeling niet gebaseerd op WOZ-waarden maar op de waarde van een hedonisch prijsmodel, behoort tot de mogelijkheden, maar dit is uitermate kostbaar en tijdrovend omdat dan voor alle woningen in het aardbevingsgebied woningkenmerken verzameld dienen te worden. Daar komt bij dat het om omvangrijke bedragen gaat en woningeigenaren bijna zes jaar na de erkenning dat de aardbevingen in Groningen daadwerkelijk worden veroorzaakt door gaswinning nu al wel heel lang in afwachting zijn van hun schadeloosstelling.

De auteur van dit rapport stelt de tool graag ter beschikking indien de overheid daartoe zou verzoeken. Het lijkt niet wijs de tool nu al aan de buitenwereld beschikbaar te stellen, omdat nog niet is voldaan aan eis nummer (3) gesteld door Delft & CMO STAMM (2016) dat belanghebbenden ook de gelegenheid moeten hebben om op de tool te kunnen reageren, conform de stapsgewijze bedrijfsprocesmatige aanpak beschreven in Peetsold, Balsters en Elhorst (2016). Voorts hebben Durán en Elhorst (2018) ook een aantal punten opgenoemd ter verdere verbetering van hun onderzoek. Maar dit behoeft niet nog eens vele jaren in beslag te nemen, te meer omdat het ontwikkelde compensatieschema al aan vijf van de zes aangehaalde eisen voldoet.

Auteur

Paul Elhorst (e-mail: j.p.elhorst@rug.nl) is hoogleraar ruimtelijke econometrie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Literatuur

- Atlas voor gemeenten, 2016, Met angst en beven: Verklaringen voor dalende huizenprijzen in het Groningse aardbevingsgebied, Utrecht.
- Atlas voor gemeenten, 2017, Vijf jaar na Huizinge; het effect van aardbevingen op de huizenprijzen in Groningen, Utrecht.

- CBS, 2017, Woningmarktontwikkelingen rondom het Groningenveld, Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag.
- Conijn, J. en D. Albers, 2018, Het effect op de marktwaarde verhuurd van aardbevingen, Ortec Finance, Amsterdam.
- Durán N., en J.P. Elhorst, 2018, A spatio-temporal-similarity and common factor approach of individual housing prices: the impact of many small earthquakes in the north of Netherlands. Rijksuniversiteit Groningen, SOM Research Report, 2018007-EEF.
- Invisor, 2018, Omgevingsmanagement, Aardbevingsgebied in Groningen. Utrecht, Kenniscentrum voor ruimtelijke analyse.
- Kam, G. de, 2016a, Waardedaling door aardbevingen nader beschouwd; een reactie op ESB en het onderzoek "Met angst en beven", Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen.
- Kam, G. de, 2016b, Waardedaling van woningen door aardbevingen in de provincie Groningen; een doorrekening op postcode 4 niveau, Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen.
- Koster, H.R.A., en J. van Ommeren, 2015, A shaky business: natural gas extraction, earthquakes and house prices, *European Economic Review*, vol. 80: 120-139.
- Op't Veld, D., E. Bijlsma, en P. van de Hoef, 2008, Automated valuation in the Dutch housing market: the web-application 'MarktPositie' used by NVM-realtors in Kauko T. and M. d'Amato, eds., *Advances in Mass Appraisal Methods*: 70-90. Blackwell Publishing, Berlin.
- Ortec Finance, 2013, De waardeontwikkeling op de woningmarkt in aardbevingsgevoelige gebieden rond het Groningenveld, Rotterdam.
- OTB/TU Delft en CMO STAMM, 2016, Woningmarkt- en leefbaarheidsonderzoek aardbevingsgebied Groningen, Delft.
- Peetsold S., H. Balsters, en J.P. Elhorst, 2016, Een bedrijfsprocesmodel voor de waardering van aardbevingsschade van huizen, *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, vol.22 (mei): 11-15.
- Rechtbank Noord-Nederland, 2015, Uitspraak inzake waardevermindering, <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBNNE:2015:4185>, 2 September 2014.
- Staatscourant, 2018, Instellingsbesluit adviescommissie waardedaling woningen aardbevingsgebied Groningen, 24 september 2018, nr. 54279, <https://www.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2018-54279.pdf>.

Marx' *Kapitaal* in Nederland: Een vertaal- en receptiegeschiedenis naar aanleiding van twee verjaardagen

Pepijn Brandon

*2017 en 2018 waren respectievelijk het honderdvijftigste jaar sinds de publicatie van het eerste deel van *Das Kapital*, en het tweehonderdste geboortjaar van Karl Marx. Terwijl dit dubbele herdenkingsjaar van de belangrijkste criticus van het kapitalisme in veel landen werd gemarkeerd met publicaties, conferenties en tentoonstellingen, bleef het in Nederland bijzonder stil. Aan de hand van een vertaal- en receptiegeschiedenis van Marx' hoofdwerk laat dit artikel zien, dat er wel degelijk een zelfstandige traditie van *Kapitaal*-studie bestaat in Nederland. Het artikel eindigt met een blik voorbij de twee herdenkingsjaren, met de vraag of er toekomst is voor *Kapitaal*-onderzoek in Nederland.*

1 Inleiding

Karl Marx' *Het Kapitaal* geldt nog altijd als de belangrijkste kritische beschouwing van het kapitalisme. Hoewel de auteur zelf zijn hoofdwerk nooit voltooide – tijdens zijn leven verscheen alleen het eerste deel – en ondanks de vele pogingen om zijn werk te gebruiken als legitimatie voor onderdrukkende regimes, blijven de inhoud en betekenis van *Het Kapitaal* onderwerp van levendige discussie (Wheen 2006 voor een populaire introductie; Van der Linden en Hubmann 2018 voor de nieuwste inzichten over de samenstelling van de drie delen van *Het Kapitaal*). De publicatie van Piketty's veelbesproken *Capital in the Twenty-First Century* leidde bijvoorbeeld tot een uitgebreid debat over de vraag naar de parallellen en verschillen tussen de twee studies met 'kapitaal' in de titel (Piketty 2014; Went 2014). Boe Thio vatte de uitkomst van Piketty's werk in dit blad op de volgende wijze samen: 'Sterke ongelijkheid is een constante in de geschiedenis, die in de 21^e eeuw wordt hersteld: pro-Marx, contra-Kuznets' (Thio 2014, 83). De groeiende publieke aandacht voor sociale verdelingsvraagstukken bevestigt tevens de relevantie van de politieke economie als veld binnen de economische wetenschap, en daarmee van Marx' hoofdwerk – ondertitel: *Kritik der politischen Ökonomie*. De herdenkingsjaren 2017 en 2018, respectievelijk honderdvijftig jaar na de publicatie van het eerste deel van *Het Kapitaal* en tweehonderd jaar na de geboorte van Marx, ontketenden dan ook een internationale vloedgolf van aandacht voor de illustere denker in de vorm van vele conferenties, bundels, en tentoonstellingen.

Ten opzichte van Duitsland, Frankrijk of het Verenigd Koninkrijk, bleef in Nederland de belangstelling voor *Het Kapitaal* tijdens deze twee opeenvolgende Marx-jaren echter beperkt. Geert Reuten, Nederlands prominentste marxistische econoom, publiceerde in de

reeks "Business Contact" een kort boekje waarin hij een aantal kernthema's van *Das Kapital* samenvatte (Reuten 2017). Het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), bewaarplaats van twee derde van de originele manuscripten van Marx en Engels, digitaliseerde voor de gelegenheid haar eerste druk van *Het Kapitaal*, met marginalia van de auteur zelf.¹ Maar daarbij bleef het wel zo ongeveer. Aan de hand van een vertaal- en receptiegeschiedenis gaat dit artikel na in hoeverre de stilte rond *Het Kapitaal* in de twee herdenkingsjaren een uiting of een afwijking is van een langlopend Nederlands patroon. Aangezien voor vrijwel elk land buiten Duitsland geldt wat Babak Amini constateerde voor Engeland, namelijk dat het verschijnen van een nieuwe vertaling of hertaling van *Het Kapitaal* in de landstaal een belangrijke indicatie is voor de conjunctuur in de discussie over Marx werk (Amini 2016, 336), volgt de opbouw van dit artikel ook in grote lijnen de verschijningsmomenten van de drie verschillende volledige edities van *Het Kapitaal* in Nederland (Marx 1911-1912; Marx 1967; Marx 2010).² De conclusie is dat ondanks de relatief kleine invloed van maatschappelijke organisaties en bewegingen die zich expliciet op Marx beroepen (Heerma Van Voss 2002), er in Nederland wel degelijk een bescheiden eigen traditie van *Kapitaal*-interpretatie bestaat. Zonder de pretentie volledig te willen zijn in de keuze van besproken teksten, zal het artikel een aantal elementen van deze traditie – waarin de papieren voorloper van *TPEdigitaal* overigens voor wat betreft de recentere periode een niet onbelangrijke rol heeft gespeeld – voor het voetlicht brengen. Aan het slot van het artikel komt de vraag aan de orde, of er aanknopingspunten zijn om ondanks de stilte rond *Het Kapitaal* in 2017 en 2018, Marx' theorie als methode en onderwerp van onderzoek ook in Nederland nieuw leven in te blazen.

2 Eerste stappen van het werk van Marx in Nederland.

Het verschijnen van het eerste deel van *Het Kapitaal* bij uitgeverij Otto Meißner in Hamburg in 1867 werd nauwelijks opgemerkt door het internationale publiek. Pas de tweede Duitse editie van 1872 trok aanzienlijke aandacht, niet in het minst door de reputatie als gevaarlijke oproerkraai die Marx een jaar eerder had verworven door zijn steun aan de Commune van Parijs. In de daarop volgende jaren verschenen verschillende vertalingen, waarvan de door Marx zelf gecontroleerde en aanzienlijk bewerkte vertaling in het Frans de belangrijkste was (Anderson 1983). Daarnaast verschenen in een aantal talen, waaronder in het oorspronkelijke Duits, compilaties en populariseringen. Daarin stond vaak niet zozeer de abstracte theorie, maar de directe toepasbaarheid daarvan voor de groeiende arbeidersbeweging centraal (zie bijvoorbeeld de inleiding van Most 1873).

¹ <https://socialhistory.org/nl/nieuws/das-kapital-digitaal>, geraadpleegd op 5-9-2018.

² Omdat de verschillen tussen de edities in dit artikel een belangrijke rol spelen, is ervoor gekozen om niet naar het jaar van eerste uitgave (1867), maar naar het jaar van uitgave van de bedoelde vertaling of editie te verwijzen. Dit artikel richt zich nadrukkelijk op de vertaal- en receptiegeschiedenis van *Het Kapitaal* in Nederland, en laat het Nederlandstalige deel van België met zijn geheel eigen receptiegeschiedenis buiten beschouwing. Zie hiervoor de bijdrage van Jelle Versieren in Musto en Amini 2018.

Net als elders is de vertaal- en receptiegeschiedenis van *Het Kapitaal* in Nederland, zeker in de periode voor de Tweede Wereldoorlog, niet los te zien van de geschiedenis van door Marx geïnspireerde organisaties en bewegingen (Hobsbawm 2012). De eerste stappen van *Het Kapitaal* in het Nederlands werden gevormd door de publicatie in 1881 van een 82-pagina's tellende samenvatting door Ferdinand Domela Nieuwenhuis. In datzelfde jaar richtte Nieuwenhuis de Sociaal-Democratische Bond (SDB) op, de eerste socialistische politieke partij van Nederland. Dat de uitgave van zijn samenvatting van *Het Kapitaal* vooral een propagandistisch doel diende, blijkt uit zijn opmerking in de inleiding dat dit boek in zekere zin gezien kan worden als 'een evangelie, een blijde boodschap waardoor aan de mensheid de weg wordt gewezen tot bevrijding uit de boeien van het kapitalisme' (Marx 1881, vii-viii). Ondanks dat, of misschien wel daarom, stelde Nieuwenhuis zich ten doel om Marx' ideeën zo getrouw mogelijk weer te geven. In het voorwoord verzekerde hij zijn lezers: 'Alleen de vorm, de inkleeding is van ons, [de tekst biedt] ... de denkbeelden van Marx in andere kleeën gestoken' (Marx 1881, viii). Nieuwenhuis had wel enige grond voor dit zelfvertrouwen, want een jaar eerder had Marx hem in een brief omschreven als 'de geëigende man, om de Hollanders een resumé van *Het Kapitaal* te geven' (Marx aan Domela Nieuwenhuis, 27 juni 1880, in MEW 1966, 447). Ook na de publicatie van de brochure benadrukte Marx dat 'de mij noodzakelijk schijnende veranderingen details betreffen' (Marx aan Domela Nieuwenhuis, 22 februari 1881, in MEW 1967, 159).

De complimenten waren waarschijnlijk vooral een vorm van socialistische diplomatie. In Marx' nagelaten papieren bevindt zich een geannoteerde versie van de brochure, waaruit blijkt dat hij in toekomstige edities grondige wijzigingen van de tekst had willen zien (Hecker 2001). Nieuwenhuis volgde weliswaar in grote lijnen de structuur van het eerste deel van *Het Kapitaal*, maar voerde dusdanige simplificaties en veranderingen door dat er nauwelijks sprake is van een echte vertaling. Dat blijkt al duidelijk uit Nieuwenhuis' interpretatie van de beroemde openingszinnen van *Het Kapitaal*: 'De rijkdom der maatschappij vertoont zich als een zeer groote verzameling waren, waarvan de enkele waar de grondvorm is. Wat de cel is in de plantenwereld, dat is de waar in de sociologie' (Marx 1881, 1). Marx' cruciale kwalificatie dat rijkdom de vorm van waren aanneemt 'in de maatschappijen waarin de kapitalistische productiewijze heerst' (Marx 2010, 37), is daarmee verdwenen. De analogie van de waar als de 'economische cel-vorm' van de kapitalistische economie uit Marx' inleiding is uit haar verband gerukt. En aan het slot van deze passage is Marx gedegradeerd tot socioloog. Vergelijkbare uitingen van Domela Nieuwenhuis' onbegrip van de essentiële categorieën uit *Het Kapitaal* zijn in de hele tekst terug te vinden.

Ondanks al deze tekortkomingen leverde Nieuwenhuis een baanbrekende bijdrage aan de verspreiding van de ideeën van Marx en zijn coauteur Engels in Nederland. Vóór de publicatie van zijn brochure was er in Nederland alleen een uittreksel van 36 pagina's verschenen van Marx' befaamde adres aan de Parijse Commune, *De Burgeroorlog in Frankrijk*. In de tien jaar na 1881 vertaalde Nieuwenhuis zelf *De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap* van Friedrich Engels en vertaalde het SDB-lid Christiaan Cornelissen *Het Communistisch Manifest*. Beide teksten verschenen bij B. Liebers & Co, die ook Nieu-

wenhuis' samenvatting van *Het Kapitaal*, had gepubliceerd (Gielkens 1992). Ook de keuze voor de uitgever toonde de nauwe samenhang tussen de popularisering van het werk van Marx en de partijpolitiek. Bruno Liebers was een SDB-lid van Duitse origine, die tevens de uitgave verzorgde van het partijblad *Recht voor Allen* (Bos 2001, 191).

Mede dankzij de nabijheid van de zeer succesvolle Duitse sociaaldemocratie begonnen de ideeën van Marx langzaam door te sijpelen in het Nederlandse politieke debat. In reactie op de meer anarchistische richting die Nieuwenhuis en de SDB vanaf de late jaren 1880 opgingen, scheidde een groep socialisten zich in 1894 af om de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) te vormen. Deze groep, die bekend stond als 'de marxisten' of 'de parlementariërs', had een partij naar het model van de Duitse SPD voor ogen. In theoretisch opzicht volgde zij Karl Kautsky, die na de dood van Friedrich Engels in 1895 lange tijd gold als 'de paus van het marxisme'. Het theoretisch tijdschrift dat de groep in 1896 lanceerde, heette *De Nieuwe Tijd*. Niet toevallig was dat een letterlijke vertaling van *Die Neue Zeit*, de naam van het theoretische tijdschrift van de Duitse SPD, waarvan Kautsky zelf de hoofdredacteur was (Buiting 2003). Terwijl onder de aanhangers van Domela Nieuwenhuis de bewondering voor Marx gestaag afnam – Christiaan Cornelissen wijdde na verhuizing naar Frankrijk zelfs een compleet boek aan een kritiek op de waardeleer (Cornelissen 1903; Kalshoven 1992) – werd voor sociaal-democraten voor enkele decennia de grondige bestudering van Marx een voorwaarde om in theoretisch opzicht serieus genomen te worden. Een belangrijke speler in dit proces was de hoofdredacteur van *De Nieuwe Tijd*, Frank van der Goes (Blom 2012, 150 e.v.). In de vroege jaren negentig van de negentiende eeuw begon hij te werken aan een complete vertaling van het eerste deel van *Het Kapitaal*, een project dat een kleine twintig jaar zou duren.

3 De Van der Goes-Triebels vertaling

Op 10 augustus 1892, begon Frank van der Goes samen met zijn vriend en toekomstige zwager Maurits (Maus) Triebels aan de vertaling van het eerste deel van *Het Kapitaal*. Van der Goes en Triebels baseerden zich daarbij op de vierde Duitse editie, die onder Engels' redactie tot stand was gekomen. Tweemaal per week troffen ze elkaar om zich over de tekst te buigen (Blom 2012, 102). Het feit dat Triebels bij deze onderneming betrokken was, is een van de vele ironische details die de geschiedenis van *Het Kapitaal* rijk is. Rond de tijd dat hij en Van der Goes aan de vertaling begonnen, zette Triebels namelijk eveneens zijn eerste stappen in een bliksemcarrière bij de Koninklijke Nederlandsche Fabrik van Werktuigen en Spoorwegmaterieel, beter bekend als Werkspoor. Vanuit zijn prominente rol in dit bedrijf zou hij uiteindelijk zelfs een van de oprichters worden van het Centraal Overleg in Arbeidszaken voor Werkgeversbonden, een orgaan waar hij leiding aan gaf van 1920 tot 1927. Het is dan ook geen toeval dat na de verschijning van een eerste fragment van de vertaling in 1894 zijn rol als medevertaler onbenoemd zou blijven. Vanaf 1894 werden een aantal losse hoofdstukken in serie uitgegeven door uitgeverij S.L. van Looy. Diezelfde uitgever kwam in 1901 met een gebundelde uitgave van de eerste acht hoofd-

stukken (Marx 1901). De publicatie droeg alle sporen van de grote slordigheid in de werkwijze van Van der Goes, waarover ook Van Looy's opvolgers later steen en been zouden klagen.³

Blijkbaar was de verhouding tussen Van der Goes en Van Looy wel in meer opzichten problematisch. Al in 1899 zocht Van der Goes contact met een andere uitgeverij voor de publicatie van het eerste deel van *Het Kapitaal* in zijn geheel. Het is duidelijk dat bij de keuze ideologische instemming met het werk van Marx niet leidend was. Op 16 oktober 1899 antwoordde een vertegenwoordiger van Cohen & Zonen op Van der Goes' vraag over de mogelijke publicatie van *Het Kapitaal* namelijk: 'Wij gaan van de veronderstelling uit, dat het door u bedoelde boek is het werk van Marx. Welnu is ons natuurlijk wel bij naam bekend, doch hebben wij niet gelezen of zelfs ingezien.' In de brief vroeg hij Van der Goes derhalve of hij diens persoonlijke exemplaar zou mogen lenen.⁴ Uiteindelijk koos Van der Goes er echter voor om zijn vertaling in drie aparte delen te publiceren bij *De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur / Wereldbibliotheek*, beter bekend als de *Wereldbibliotheek*. Deze uitgeverij was opgericht door Leo Simons, de progressieve zoon van een Joodse koopman in Amsterdam. Het doel was om een breed publiek kennis te laten maken met fictie en non-fictie met een maatschappelijk vooruitstrevende doelstelling (De Glas 1989, 65-68). Een in een van de delen van de Wereldbibliotheek-uitgave van *Het Kapitaal* opgenomen advertentie geeft een goed beeld van het portfolio van deze uitgever. Verschillende 'werken over godsdienst, wijsbegeerte, zedeleer, geschiedenis, opvoeding, maatschappijleer' werden aangeprezen, waaronder een populaire interpretatie van het Nieuwe Testament, Helen Kellers autobiografie en boeken van Rousseau en De Tocqueville. Het voorstel van Van der Goes om een begeleidend deel met verhandelingen over *Het Kapitaal* samen te stellen, werd door directeur Leo Simons hoogstpersoonlijk afgewezen: nog een publicatie over Marx zou hem 'al te zeer uitloopen op marxistische propaganda.'⁵

Van der Goes speelde vooral in de vroegste periode van de SDAP een sleutelrol in het stimuleren van de bestudering van *Het Kapitaal*. Prominente Nederlandse socialistische intellectuelen kwamen via Van der Goes in aanraking met Marx' werk, dat zij uiteraard in het Duits lazen. Het was Van der Goes die de dichter Herman Gorter er halverwege de jaren 1890 toe aanzette het boek te lezen. In de woorden van zijn vriendin Henriette Roland Holst-Van der Schalk, eveneens een bekende dichter die zich tot vooraanstaand marxistisch intellectueel zou ontwikkelen:

'Intusschen had Gorter zich, op aanraden van Van der Goes, op de studie van Marx geworpen. Weldra was hij geheel en al daarin verdiept. Zooals een paar jaar lang Spinoza's "Ethika" zijn waken en slapen, zijn spijs en drank was geweest, zoo werd nu "das Kapital" alles voor hem' (Roland Holst 1975, 23)

³ IISG, Archief Frank van der Goes, no. 955., redactie Wereldbibliotheek aan Frank van der Goes, 21-1-1911.

⁴ IISG, Archief Frank van der Goes, no. 955. Cohen Zonen aan F. van der Goes, 16-10-1899.

⁵ IISG, Archief Frank van der Goes, no. 955. Leo Simons aan F. van der Goes, 14-12-1911.

Volgens Pieter Wiedijk (pseudoniem J. Saks), een andere jonge intellectueel die zich bij de beweging aansloot en zich al snel ontpopte tot een van de enige echt originele *Kapitaal*-interpretatoren in Nederland in die periode, was een dergelijke toewijding echter uitzonderlijk.

'Marx was een zeer hoge weliswaar maar tevens een zeer verre godheid; zeer geëerbiedigd maar ook zéér ondoorgrondelijk. Zijn klassenstrijd-geboden werden geloovig aanvaard en het Eerste Deel van "Das Kapital" ... gekocht en ook gelezen voorzoover men niet steken bleef in de stalen spinnewebben zijner synthetische analyses der eerste vijftig pagina's, die men niet, op de eerste zes na, die men verkeerd begreep. [Maar] enkel het Kommunistisch Manifest genoot echte waardeering en kweekte zuiver begrip' (Saks 1977, 44).

Het feit dat aan het begin van de twintigste eeuw een uitgeverij met een groot algemeen bereik bereid was een vertaling van *Het Kapitaal*, te publiceren, was het bewijs dat deze situatie begon te veranderen. In het voorwoord van de eerste druk schreef Van der Goes:

'De vertaler kan niet nalaten zijn groote voldoening uit te spreken over het feit dat van het hoofdwerk van Karl Marx, dank zij het initiatief van de direktie dezer "Wereldbibliotheek," die reeds zoo menig klassiek geschrift onder bereik van een groot getal onbemiddelde lezers bracht, thans, een volledige Nederlandsche vertaling het licht ziet' (Marx 1911, 'Bericht van den vertaler').

Van 1911 tot 1935 vond een groot aantal herdrukken in verschillende vormen plaats, waarvan in totaal tussen de 15.000 en 16.000 exemplaren werden verkocht (De Glas 1989, 325).

4 Kapitaal-begrip en -onbegrip rond 1900

Van der Goes slaagde er met zijn vertaling zeker in om *Het Kapitaal* in Nederland een grotere verspreiding te geven. Maar de discussie over de inhoud van het boek voltrok zich in veel kleinere kring, en het Duitse origineel bleef daarbij altijd leidend. Bovendien voltrokken deze debatten zich op een theoretische hoogte, die naar al snel bleek voor Van der Goes zelf niet bereikbaar was.

Kalshoven is in zijn proefschrift uit 1993 in detail ingegaan op de hoofdlijnen van de discussies onder en met marxistische economen in de periode voor de Tweede Wereldoorlog. Een korte schets kan hier dus volstaan. De aanzet tot debat kwam niet van Marx' aanhangers, maar van zijn tegenstanders. De context was de 'marginalistische revolutie' in de economische theorie (Kalshoven 1993, 24-27). Aanhangers van de 'marginale nutstheorie' plaatsten hun subjectieve waardebegrip expliciet tegenover de pogingen van Smith, Ricardo en Marx om waarde te herleiden tot (in laatste instantie objectief meetbare) besteding

van menselijke arbeid. Vooral de Oostenrijkse econoom Eugen von Böhm-Bawerk zocht de polemiëk op met Marx. Hij richtte zich daarbij in de jaren 1880 op de formuleringen van Marx' waardeleer zoals die zijn terug te vinden in het eerste deel van *Het Kapitaal*. Na de publicatie van het door Engels geredigeerde derde deel in 1894 schreef hij een beroemde kritiek op wat hij zag als een onoverbrugbare tegenstelling tussen de in het eerste deel van *Het Kapitaal* geformuleerde uitbuitingstheorie op basis van de ruil van producten 'op hun waarde', en het door Marx in het derde deel uitgewerkte verband tussen winst en productieprijs. Dit probleem van de ontbrekende samenhang van waarde en productieprijs zou later bekend worden als 'het transformatieprobleem' (Sweezy 1949). In het in 1890 gepubliceerde proefschrift *Ricardo en Marx* door C.A. Verrijn Stuart klonk de invloed van Von Böhm-Bawerks vroege kritiek duidelijk door. De derde stelling bij dit proefschrift luidde: 'De Mehrwerth-theorie van Karl Marx volgt niet uit, maar is in strijd met de leer, dat de waarde der goederen in hun productiekosten haar oorsprong heeft' (Verrijn Stuart 1890). Later formuleerden Verrijn Stuart en de liberale econoom en politicus M.W.F. Treub verdere kritieken op Marx, die opnieuw nauw aansloten bij Von Böhm-Bawerk (Verrijn Stuart 1896 en Treub 1902-1903).

De eerste aanhanger van Marx die het kamp betrad, was Van der Goes. Dat bleek echter geen succes. De polemiëk, die op de eeuwwisseling werd uitgevochten in het progressieve weekblad *De Kroniek*, onthulde vooral dat Van der Goes' eigen lezing van Marx tamelijk oppervlakkig was. De eerder geciteerde Wiedijk-Saks toonde direct in een serie eigen bijdrages aan, dat Van der Goes voor Marx fundamentele verschillen tussen individueel kapitaal en maatschappelijk kapitaal, meerwaarde en winst, en waarde en prijs nauwelijks had opgemerkt (Kalshoven 1993, 43). In plaats van vereenvoudigingen van Marx in het eerste deel van *Het Kapitaal* zoals het laten samenvallen van waarde en prijs te zien als noodzakelijke denkstappen die horen bij een bepaald stadium in Marx' analyse, presenteerde Van der Goes ze onverkort als beschrijvingen van de economische werkelijkheid. Wiedijk-Saks legde deze zwaktes genadeloos bloot, en liet daarbij terloops zien zelf een diepgaand begrip te hebben voor de samenhang tussen de verschillende delen van *Het Kapitaal*. Zijn interventie in het debat dwong Van der Goes ertoe om te erkennen dat voor hem 'tot voor weinige maanden, Marx II en III niet enkel waren gesloten, maar onopengesneden boeken' (geciteerd in Kalshoven 1993, 45).

Wiedijk-Saks had in zijn polemiëk met Van der Goes laten zien dat hij als een van de weinigen in zijn kringen goed uit de voeten kon met het tweede en derde deel van *Het Kapitaal*. Tussen 1905 en 1907 presenteerde hij in een serie van twaalf polemisch bedoelde artikelen onder de curieuze titel 'De Minderwaardigheid van de Meerwaardetheorie' een subtiële analyse van de manier waarop Marx door de drie delen van *Het Kapitaal* heen zijn waardeconcept ontwikkelt (Saks 1905-1907). Het startpunt was een kritiek op de liberaal Treub, maar van daaruit ging Wiedijk-Saks al snel over op kritiek op de marxistische orthodoxie van zijn tijd. Die was, net als Van der Goes' misinterpretatie, gebaseerd op de veronderstelling dat de waarde-analyse die Marx introduceert aan het begin van *Het Kapitaal* direct en zonder tussenstappen ingezet kan worden om de concrete ontwikkelingen van lonen, prijzen en winsten te analyseren. Tegen deze op een oppervlakkige lezing van

het eerste deel van *Het Kapitaal* gestoelde interpretatie, stelde Wiedijk dat de drie delen van het werk van Marx alleen als eenheid een volledig beeld kunnen geven van de waarde-theorie van Marx. Dit bracht Wiedijk ertoe om een aantal aspecten te benadrukken die in de internationale Marx-kritiek op dat moment nog nauwelijks serieus werden bestudeerd, waaronder het belang van Hegels filosofie voor de argumentatie van Marx, de centraliteit van het concept warenfetisjisme voor Marx' kritiek op politieke economie, en Marx' begrip van de 'bewegingswetten' van kapitalistische productie als tendensen in plaats van ijzeren wetmatigheden. Helaas kreeg Wiedijk nooit de kans om zijn briljante uiteenzetting af te maken. Zijn mede-redacteuren van *De Nieuwe Tijd* achtten zijn verhandeling te ondoor-dringbaar en slechts leesbaar voor een handjevol lezers van het blad. De artikelenreeks is nooit in boekvorm herdrukt of vertaald (Kalshoven 1993, 99-113; Buiting 2003, 207-212).

De belangrijkste economische bijdragen van de groep rond *De Nieuwe Tijd* lagen echter niet in de duiding van de begrippen en logica die Marx hanteerde in *Het Kapitaal*, maar juist in de toepassing ervan op een concreet probleem: het verklaren van het verschijnsel van de economische conjunctuur. Marx ontwikkelde zelf in *Het Kapitaal* geen samenhan-gende crisistheorie, maar in de vroege jaren 1910 waagden prominente socialistische the-oretici zoals Rudolf Hilferding en Rosa Luxemburg zich aan de hand van actuele economi-sche ontwikkelingen aan dit vraagstuk (Hilferding 1910; Luxemburg 1913). In drie artikelen die in 1915 in *De Nieuwe Tijd* verschenen, gebruikte de jonge autodidact in de economie Sam de Wolff het tweede deel van *Het Kapitaal* om een verklaring te leveren voor de cyclische aard van economische crises (De Wolff 1915). In de jaren 1920 werkte hij zijn ideeën over cycli in de kapitalistische ontwikkeling verder uit. Hij formuleerde daarbij los van Kondratieff de gedachte dat er naast conjuncturele fluctuaties in de eco-nomie ook een lange golfbeweging in de economie bestaat, die een belangrijke rol speelt in het ontstaan van crises (De Wolff 1929). Interessant genoeg had ook een andere vroege voorloper van de langegolftheorie, de econoom Jacob van Gelderen, in 1913 onder het pseudoniem J. Fedder in *De Nieuwe Tijd* gepubliceerd over de economische conjunctuur (Fedder 1913).

De bijdragen van Saks-Wiedijk, De Wolff en Van Gelderen laten zien dat er in Nederland wel degelijk serieus werd gediscussieerd over de inhoud van Marx' *Het Kapitaal*. Die dis-cussies concentreerden zich vooral op twee thema's: de (dialectische / Hegeliaanse) logica achter de ontwikkeling van de waardetheorie in de drie delen van *Het Kapitaal*, en het vraagstuk van de economische conjunctuur. Tegelijkertijd bleven deze bijdragen vooral in de periode rond de eeuwwisseling zelfs in de eigen links-marxistische kringen vrijwel on-opgemerkt. De grote theoretische debatten in *De Nieuwe Tijd*, met illustere deelnemers als Henriette Roland Holst van der Schalk, Herman Gorter en Anton Pannekoek, gingen niet over economische vraagstukken, maar over socialistische strategie en tactiek, filosofie, en massapsychologie (Bock 1992). De bestudering van *Het Kapitaal* speelde daarin hooguit een rol op afstand.

De Lipschits vertaling. In de periode voor de Tweede Wereldoorlog gaven concurrerende linkse politieke stromingen ieder hun eigen compendia van *Het Kapitaal* uit, op basis van buitenlandse modellen (Marx 1934; Marx en Engels 1940; Trotsky 1940). Wetenschappelijke belangstelling was hierbij echter steeds sterk vermengd met een direct politiek doel, dat in de inleidingen en gemaakte selecties de boventoon voerde. Ook de interpretatie van *Het Kapitaal* stond in deze periode sterk in het teken van een dogmatische strijd tussen sociaal-democraten en communisten, wie zich de rechtmatige erfgenaam van Marx mocht noemen. Het duurde tot de honderdste verjaardag van het boek in 1967 voor er een nieuwe volledige vertaling op de markt kwam. Het vertaalproject in de jaren 1960 was veel minder direct verbonden met socialistische politieke bewegingen dan de voorgangers. Dat blijkt al uit de achtergrond van de vertaler, de politicoloog en historicus Isaac Lipschits. Lipschits was weliswaar lid geweest van de Partij van de Arbeid, maar hij zegde in 1966 die partij vaarwel.⁶ Zijn sympathiserende maar afstandelijke houding tot de door hem vertaalde tekst blijkt eruit dat hij in zijn voorwoord de vraag 'of dit werk vandaag nog belangrijk is' primair beantwoordt door te stellen dat 'de kennis van de leer van Marx een onmisbare achtergrond is voor een goed begrip van de moderne geschiedenis en van een deel van de huidige internationale politiek' (Marx 1967, xi). Eenzelfde afstandelijkheid spreekt ook uit de keuze van Lipschits om de oorspronkelijke ondertitel *Kritik der politischen Ökonomie* te vertalen als *Een kritische beschouwing van de economische politiek*. Pas in de volledig bewerkte editie van de Lipschits-vertaling die in 2010 verscheen bij uitgeverij Boom werd de ondertitel voor het eerst letterlijk vertaald.⁷

De wetenschappelijke benadering van Lipschits blijkt onder andere uit de ijver waarmee hij de vele fouten uit de vertaling van Van der Goes en Triebels te lijf ging. In zijn voorwoord kwam hij met een ware waslijst van mankementen, onderverdeeld in drie categorieën: i. foutieve vertalingen die geen invloed hebben op het begrip van de theorie van Marx; ii. foutieve vertalingen die het begrip van de theorie van Marx hinderen; iii. foutieve vertalingen die de theorie van Marx volledig verdraaien. Voorbeelden van de eerste categorie zijn de vertaling van *Baumwolle* (katoen) als wol, *Sturm und Drangperiode* als strijdperiode, en *feodalité* als Middeleeuwen. In de tweede en zwaarder wegende categorie past bijvoorbeeld Van der Goes' vertaling van *gesellschaftliche Arbeit* (maatschappelijke arbeid) als 'menselijke arbeid'. In de laatste en meest problematische categorie noemt Lipschits voorbeelden waarin Van der Goes *Produktionsmittel* vertaalt als arbeidsmiddelen, *Mehrwert* als waarde (in plaats van meerwaarde), *Arbeiter* als produktiemiddelen, *Kapital* als kapitalist, en *Überarbeit* als meerarbeid (in plaats van overwerk, terwijl Marx ook een zelfstandig begrip *Mehrarbeit* gebruikt) (Marx 1967, viii-ix).

Dat uitgeverij De Boer niet verwachtte dat *Het Kapitaal* een breed publiek zou aanspreken, blijkt onder meer uit het feit dat de uitgeverij besloot om de uitgave niet op te nemen in de populaire 'star-series' zoals oorspronkelijk gepland, maar deze in plaats daarvan liet verschijnen als luxeuitgave, verkrijgbaar voor het in die tijd aanzienlijke bedrag van f1.37.50.

⁶ De aanleiding was de affaire rond de gratieverlening aan ex-SD commandant Willy Lages. IISG, Archief Isaac Lipschits, Nummer 12, Isaac Lipschits aan C.J. Spiers, 15 juni 1966.

⁷ Zie voor een vergelijking van de twee vertalingen Bloemen 2011.

Lipschits verzette zich hiertegen, maar niet op politieke gronden. Contractueel was vastgelegd dat de vertaler pas bij een oplage van 5000 exemplaren of meer kon rekenen op royalties. Maar bij de nieuwe verkoopprijs zou dat aantal nooit worden gehaald. Nadat Lipschits in een brief zijn beklag hierover had gedaan en gekscherend verklaarde dat hij zich 'uitgebuit' voelde maar een 'klassenstrijd' wenste te vermijden, ging de uitgever akkoord met het voorstel om al vanaf 2500 verkochte exemplaren royalties uit te betalen.⁸ De verkoopcijfers voldeden aanvankelijk aan de verwachtingen van Lipschits. Van de eerste 3000 gedrukte exemplaren werden slechts 2464 stuks verkocht gedurende de eerste twee jaar.⁹ Echter, in de daaropvolgende periode zou de interesse in de ideeën van Marx explosief stijgen. De linkse golf die volgde op het roerige jaar 1968 liet ook in Nederland zijn sporen na. In april en mei 1969 werd de bezette Universiteit van Tilburg tijdelijk omgedoopt tot de Karl Marx Universiteit. Het was een teken aan de wand; een nieuw publiek voor *Het Kapitaal* diende zich aan. In die context nam uitgeverij De Haan de publicatie van de Lipschits-vertaling over van De Boer. Al in 1970 volgde een goedkopere uitgave in een oplage van 10.000 exemplaren.¹⁰ In 1972 was een tweede druk noodzakelijk, en tot 1984 zouden er maar liefst nog twaalf herdrukken op de markt verschijnen. De groeiende belangstelling voor *Het Kapitaal* blijkt ook uit de publicatie van een groot aantal compendia, los vertaalde hoofdstukken en begeleidend materiaal door linkse uitgeverijen zoals Pegasus, Van Gennep en de Socialistiese Uitgeverij Nijmegen (Engels 1968; Marx 1968; Marx 1970a; Marx 1970b; Marx 1972; Engels 1974; Marx 1976; Marx 1977; Marx / Rühle 1977).

Nieuw Links en verder. De grote hoeveelheid Nederlandse vertalingen van teksten uit en rond *Het Kapitaal* in de late jaren 1960 en jaren 1970 markeerden de ontwikkeling van wat Ger Harmsen een 'autonoom intellectueel marxisme' (Harmsen 1992, 425) noemt. De publicaties bedienden een groot publiek dat zich voornamelijk, maar niet uitsluitend, op de universiteiten bevond. De Socialistiese Uitgeverij Nijmegen en aanverwante uitgeverijen zorgden tegelijkertijd voor een behoorlijke hoeveelheid literatuur over *Het Kapitaal*, bestaand uit zowel introducerende teksten (Mandel 1974; Fine 1980) als geavanceerdere analyse (Wygodski 1974). Invloedrijke buitenlandse Marx-interpretaties zoals die van Georg Lukács, Henryk Grossmann en Louis Althusser vonden hun weg naar een Nederlands lezerspubliek via de pagina's van het tijdschrift *Te Elfder Ure* (Lukács 1974; Grossmann 1972; Althusser 1978). Het zwaartepunt voor de toegenomen belangstelling lag in de eerste helft van de jaren 1970, en bleef net als voor 1940 grotendeels beperkt tot het eerste deel van *Het Kapitaal*. Van het tweede en derde deel van *Het Kapitaal*, de *Theorieën over de Meerwaarde* en de *Grundrisse* verschenen slechts een aantal losse fragmenten in het Nederlands. De Marx-kenner Theo Wiering deed eind jaren 1970 of begin jaren 1980 een poging om een verkorte versie van het tweede deel van *Het Kapitaal* in het Nederlands gepubliceerd te krijgen, als vervolg op de door hem vertaalde verkorte versie van het eerste

⁸ IISG, Archief Isaac Lipschits, Nummer 9, Isaac Lipschits aan F. Hoes, 4 april 1967, en W. van Zeytveld aan Isaac Lipschits, 14 april 1967.

⁹ IISG, Archief Isaac Lipschits, no. 9. Brief H. Kottnerus aan Isaac Lipschits, 9 april 1969 en R.J. Demarée aan Isaac Lipschits, 21 augustus 1970.

¹⁰ IISG, Archief Isaac Lipschits, no. 9. Brief R.J. Demarée aan Isaac Lipschits, 21 August 1970.

deel (Marx/Rühle 1977). Zijn verzoek daartoe werd bij Van Gennep afgewezen 'omdat de markt voor marxistica was ingestort'.¹¹

Net als in de eerste decennia van de twintigste eeuw, verscheen er parallel aan deze vertalingen ook een kleine hoeveelheid oorspronkelijk werk over *Het Kapitaal*. Interessant genoeg valt dit werk in grote lijnen uiteen in dezelfde twee groepen, waarin ook de Nederlandse *Kapitaal*-interpretatoren uit *De Nieuwe Tijd*-groep te verdelen zijn. Enerzijds verscheen er werk over de methode van *Het Kapitaal*, waarin de rol van de Hegeliaanse dialectiek, de verhouding tussen het eerste en derde deel in het algemeen, en de verhouding tussen meerwaarde en winst in het bijzonder centraal stond. Deze vraagstukken kwamen vooral naar voren in de proefschriften van Joop van Santen (Van Santen 1968), Wim van Drimmelen (Van Drimmelen 1976) en Herman van Erp (Van Erp 1982). Deze teksten liggen zowel qua inhoud, denkrichting en moment van verschijnen echter te ver uit elkaar om te spreken van een samenhangend theoretisch corpus. Ondanks de verwantschap met de thematiek die was aangesneden door Saks, knoopte geen van de auteurs aan bij zijn pionierswerk. Veeleer sloten zij aan bij de op dat moment internationaal stevig gevoerde discussies over de verschillende uitwerking van de arbeidswaardetheorie door Ricardo en Marx, waarbij verschillende auteurs zich heel kritisch opstelden tegenover de in *Het Kapitaal* gevolgde methode (vooral Van Santen 1968, Van Drimmelen 1976, en ook Van der Pol 1981). Voor de meesten die zich met deze vraagstukken bezighielden, was Marx een tijdelijke bevestiging, en in het geval van het voormalige CPN-lid Van Santen was het proefschrift zelf een vorm van afscheid 'nadat hij aanvankelijk integraal een adept van deze theorie geweest is' (Van Santen 1968, 18). Voor de continuïteit van een Nederlandse traditie van *Kapitaal*-studie was dat natuurlijk geen heel goede basis.

Heel anders lag dit met het werk van de kring van economen rond het in 1977 opgerichte *Tijdschrift voor Politieke Economie*, de directe voorloper van *TPEdigitaal*. Marxistisch-georiënteerde onderzoekers zoals Henk Plasmeijer, Geert Reuten en Boe Thio publiceerden in dit tijdschrift een groot aantal bijdragen over een divers pallet aan onderwerpen, gerelateerd aan *Het Kapitaal*. Daarbij plaatste *TPE* zich wel degelijk doelbewust in een Nederlandse traditie, zowel in thematiek als in de geest. Zoals de huidige redactie, terugkijkend bij het overlijden van redacteur van het eerste uur Henk Plasmeijer, schrijft:

'De k in economie was provocerend bedoeld. *TPE* beoogde in zijn beginjaren een links-radicaal alternatief te bieden voor economen. Het blad publiceert artikelen over marxistische economie, maar is niet dogmatisch. De nadruk lag op de empirische toepassingen conform de Hollands-marxistische traditie van Sam de Wolff'

¹¹ Privé-correspondentie met Herman Pieterse, 15-6-2017, in bezit van de auteur. Hoewel inmiddels complete vertalingen van deel twee (door David C.A. Danneels en Leendert Erkelens) en deel drie (door Daniel C.A. Danneels en Adrien Verlee) beschikbaar zijn via het Marxist Internet Archive, is er ook voor deze vertalingen nog altijd geen uitgever gevonden. Zie <https://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1885/kapitaal-2/index.htm> en <https://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1894/kapitaal-3/index.htm>, geraadpleegd op 28-08-2018.

(Redactie *TPEdigitaal* 2014; zie ook de opmerking over De Wolff in Plasmeijer en Thio 2003, 6).

TPE beoogde niet een puur marxistisch blad te zijn, maar gaf ruimte aan allerlei heterodoxe benaderingen van de economie. Marx hoorde daar echter wel nadrukkelijk bij, en het blad bood daarmee een belangrijk forum voor discussie over nieuwe *Kapitaal*-interpretaties. Net als aan het begin van de twintigste eeuw voor *De Nieuwe Tijd* had gegolden, bestond er een tamelijk grote kloof tussen de inhoud van het blad, en de meer propagandistische omgang met het eerste deel van *Het Kapitaal* in allerlei activistische kringen. Toch bediende *TPE* zeker in de begintijd een aanzienlijk publiek, met 1500 abonnees en 2000 verkochte exemplaren (Plasmeijer en Thio 2003, 5). Het publiceerde programmatische bijdragen (Reuten 1979) en kritische beschouwingen over de nieuwste internationale ontwikkelingen in *Kapitaal*-studie zoals de Japanse school van Kozo Uno en het in Angelsaksische landen in de jaren 1980 populaire analytisch marxisme (Van der Laan 1980; Plasmeijer 1984; Spoormans 1987; Plasmeijer 1987). Bezien vanuit de academische economiebeoefening als geheel, vormde deze Marx-studie ongetwijfeld een uiterst linker marge. Maar binnen de smallere context van heterodoxe economiebeoefening, hielp *TPE* wel degelijk een dialoog op gang te houden tussen de enthousiaste bestudeerders van *Het Kapitaal* en een bredere kring van kritische geesten. Met de neergang van door Marx geïnspireerde sociale bewegingen en de politieke aardverschuivingen van de jaren 1980 en 1990 verdween echter ook in *TPE Het Kapitaal* steeds verder naar de achtergrond.

5 Conclusie en vooruitblik

Het zou voor de hand liggen om de geringe Nederlandse aandacht voor *Het Kapitaal* in de herdenkingsjaren 2017 en 2018 af te schrijven als het logische gevolg van het traditionele gebrek aan invloed van op Marx geïnspireerde partijen en sociale bewegingen in Nederland. Hoewel ongetwijfeld een belangrijke factor, is deze verklaring echter toch niet helemaal bevredigend. Ook in de omringende landen is de tijd dat grote communistische en sociaal-democratische partijen en hun concurrenten vanuit Nieuw Links vechtend over straat rolden over de vraag wie Marx' erfenis mocht beheren immers al lang voorbij (Hobsbawm 2012, 3-15). Het hier gepresenteerde overzicht van de vertaal- en receptiegeschiedenis van Marx' hoofdwerk laat bovendien zien dat er in Nederland wel degelijk zelfstandige tradities van *Kapitaal*-studie bestaan.

Hoewel op heel andere schaal dan in landen als Frankrijk, Engeland en Duitsland, was ook in Nederland het ontstaan van dergelijke tradities sterk verbonden met de opkomst van door Marx geïnspireerde politieke bewegingen. De conjunctuur van de *Kapitaal*-interpretatie liep dan ook in grote lijnen gelijk met internationale patronen (Hobsbawm 2012). Net als in veel andere Europese landen trok de uitgave van het eerste deel van *Het Kapitaal* in 1867 weinig aandacht; pas na ruim een decennium vonden latere Duitse edities enige weerklank. De groeiende invloed van sociaal-democratische partijen bracht hier

pas echt verandering in. Ook in Nederland vormde de linkervleugel van de SDAP de kraamkamer van de eerste volledige Marx-vertaling (Marx 1911-1912). In de na-oorlogse periode liep de nieuwe golf van belangstelling voor *Het Kapitaal*, inclusief de verzorging van een nieuwe vertaling (Marx 1967), min of meer gelijk met de internationale explosie in interesse in Marx rond het roerige 1968. Vertaling, popularisering en receptie liepen daarbij overigens nooit netjes in de pas. Theoretische discussies over *Het Kapitaal* bleven altijd primair geënt op het Duitse origineel, zeker in een traditioneel meertalige intellectuele traditie als die van Nederland. Bovendien is het opvallend dat Nederlandse uitgaven die de popularisering van *Het Kapitaal* beoogden vrijwel altijd vertaald moesten worden. De voor een dieper inhoudelijk begrip van Marx' werk noodzakelijke tweede en derde delen van *Het Kapitaal* vonden bovendien in Nederlandse vertaling nooit een uitgever, ondanks de relatief hoge oplages die met het eerste deel bereikt werden. Beide gegevens scheppen het beeld van een tamelijk grote kloof tussen specialisten en een breder geïnteresseerd publiek.

De magere aandacht voor Marx in 2017 en 2018 suggereert dat deze kloof nog verder is gegroeid. De in verhouding tot de jaren rond 1900 en 1968 veel bescheidener internationale Marx-revival na de financiële crisis van 2008 mondde ook in Nederland uit tot een nieuwe uitgave van *Het Kapitaal*, in de vorm van een "hertaling" van de Lipschits-vertaling uit 1967 (Marx 2010). Ook de wetenschappelijke aandacht voor *Het Kapitaal* is niet volledig verdwenen. De omstandigheid dat veel van Marx' originele manuscripten zijn ondergebracht in het Internationaal Instituut voor of Sociale Geschiedenis in Amsterdam betekent dat dit instituut een sleutelrol speelt in de publicatie van de nieuwe Marx Engels Gesamtausgabe (beter bekend als MEGA²) waarin alle voorbereidende werken, manuscripten en redactionele wijzigingen van Marx' economische werk (serie II) evenals zijn belangwekkende notities uit contemporaine economen en de economische pers (serie IV) zijn opgenomen. Nederlandse wetenschappers droegen wezenlijk bij aan dit gigantische ontsluitingsproject en de daaruitvolgende herinterpretatie van Marx' werk (Van der Linden en Roth 2009; Reuten 2014; Van der Linden en Hubmann 2018, waarin ook een bijdrage van Geert Reuten is opgenomen). Zowel het Nederlandse buiten-academische als het academische milieu zijn in de afgelopen decennia niet heel bevorderlijk geweest voor serieus onderzoek geïnspireerd door, of gericht op de kritische ontleding van het werk van Marx. En ook de kans dat bijvoorbeeld NWO in de nabije toekomst een groot project in deze richting zou financieren – tegenwoordig vrijwel de enige duurzame route voor langdurig onderzoek binnen een universiteit – lijkt gering. Toch zijn de ingrediënten voor een dergelijk onderzoek wel degelijk aanwezig: hernieuwde publieke belangstelling aan de hand van grote maatschappelijke vragen over ongelijkheid, globalisering en economische crisis; een lange eigen traditie van *Kapitaal*-studie binnen én buiten de wetenschap die helaas min of meer in de vergetelheid is geraakt; en een opening voor frisse benaderingen op basis van het wegvallen van veel vastgeroeste orthodoxie, gecombineerd met de inmiddels complete ontsluiting van Marx' economische manuscripten. Er zit misschien toch meer leven in de tweehonderdjarige Marx, dan een oppervlakkige blik op het Nederlandse landschap in de herdenkingsjaren 2017 en 2018 zou doen vermoeden.

Auteur

Pepijn Brandon (e-mail: p.brandon@vu.nl) is Universitair Docent economische en sociale geschiedenis aan de VU en Senior Onderzoeker aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Dit artikel is een sterk bewerkte versie van zijn bijdrage over Nederland in Musto en Amini 2018. Dirk Wanrooij verzorgde de vertaling van deze tekst, die als basis diende voor dit artikel, van het Engels naar het Nederlands. De auteur is David Hollanders, Marcello Musto, Babak Amini, Marcel van der Linden, Rob Gerretsen en de twee anonieme referenten van *TPEdigitaal* dank verschuldigd voor hun waardevolle opmerkingen en suggesties.

Literatuur

- Althusser, Louis, 1978, Ideologie en ideologische staatsapparaten. Aantekeningen voor een onderzoek, *Te Elfder Ure*, vol. 24(1)1: 58-103.
- Amini, Babak, 2016, A brief history of the dissemination and reception of Karl Marx's *Capital* in the United States and Britain, *World Review of Political Economy*, vol. 7(3): 334-349.
- Anderson, Kevin, 1983, The 'unknown' Marx's *Capital*, volume I: The French edition of 1872-75, 100 years later, *Review of Radical Political Economics*, vol. 15(4): 71-80.
- Bloemen, Henri, 2011, Het fetisjkarakter van de vertaling en zijn geheim', *Filter*, vol. 18(2): 11-21.
- Bock, Hans Manfred, 1992, Die Marx-Dietzgen-Synthese Anton Pannekoeks und seines Kreises, in Marcel van der Linden, ed., *Die Rezeption der Marxschen Theorie in den Niederlanden*: 106-123, Trier, Schriften aus dem Karl-Marx-Haus.
- Bos, Dennis, 2001, *Waarachtige Volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894*, Amsterdam, Balans.
- Buiting, Henny, 2003, *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemokratisch Maandschrift 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland*, Amsterdam, Aksant.
- Cornelissen, Christiaan, 1903, *Theorie der waarde. Kritiek op de theorieën van Rodbertus, Karl Marx, Stanley Jevons en Von Böhm-Bawerk*, Amsterdam, H.J.W. Becht.
- Drimmelen, Wim van, 1976, *Meerwaarde en winst. Over de arbeidswaardeleer van Marx als grondslag voor zijn verklaring van de winst*, Nijmegen, SUN.
- Engels, Friedrich, 1968, *Engels over Het Kapitaal. Twee artikelen bij het verschijnen van 'Het Kapitaal'*, Amsterdam: Pegasus
- Engels, Friedrich, 1974, *Over 'Het Kapitaal' van Karl Marx*, Amsterdam, Pegasus.
- Erp, Herman van, 1982, *Het Kapitaal tussen illusie en werkelijkheid. Dialektiek en histories realisme bij Marx*, Nijmegen, SUN.
- Fedder, J., 1913, Springvloed. Beschouwingen over industriele ontwikkeling en prijsbeweging, *De Nieuwe Tijd* vol. XVIII: 253-277, 369-384, 445-464.
- Fine, Ben, 1980, *Studies ekonomie en maatschappijkritiek. Inleiding in Het Kapitaal van Marx*, Amsterdam, SUA.
- Gielkens, Jan, 1992, Bibliographie der in Buch- oder Broschürenform in niederländischer Übersetzung publizierten Werke von Karl Marx und Friedrich Engels, in Marcel van der Linden, ed., *Die Rezeption der Marxschen Theorie in den Niederlanden*: 474-485, Trier, Schriften aus dem Karl-Marx-Haus.
- Glas, Frank de, 1989, *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en Ontwikkeling / De Arbeiderspers voor 1940*, Amsterdam, Wereldbibliotheek.

- Grossmann, Henryk, 1972, Marx en de klassieke politieke economie, *Te Elfder Ure*, vol. 19(7-8): 307-333.
- Harmsen, Ger, 1992, Marx-Rezeption in der niederländischen Sozialdemokratie, 1918-1983, in Marcel van der Linden, ed., *Die Rezeption der Marxschen Theorie in den Niederlanden*: 364-429, Trier, Schriften aus dem Karl-Marx-Haus.
- Hecker, Rolf, 2001, Ein 'wackerer Kampfgenosse' – Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Marx' Marginalien in Kapitaal en Arbeid, *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung Neue Folge*, vol. 11: 251-62.
- Heerma van Voss, Lex, 2002, *Why is there no socialism in the Netherlands? De Nederlandse arbeidersklasse in de twintigste eeuw*, Amsterdam, Aksant.
- Hilferding, Rudolf, 1910, *Das Finanzkapital. Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus*, Wenen, Wiener Volksbuchhandlung.
- Hobsbawm, Eric, 2012, *How to change the world. Reflections on Marx and Marxism*, New Haven, CT, Yale University Press.
- Kalshoven, Frank, 1992, The development of Marxist value-theory in the Netherlands, 1900-1940, in Marcel van der Linden, ed., *Die Rezeption der Marxschen Theorie in den Niederlanden*: 315-63, Trier, Schriften aus dem Karl-Marx-Haus.
- Kalshoven, Frank, 1993, *Over marxistische economie in Nederland 1883-1939*, Amsterdam: Thesis Publishers en Stichting Beheer IISG.
- Laan, Hugo van der, 1980, De krisistheorie van Ernest Mandel, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, vol. 3(3): 99-144.
- Linden, Marcel van der, en Karl Heinz Roth, eds., 2009, *Über Marx hinaus. Arbeitsgeschichte und Arbeitsbegriff in der Konfrontation mit den globalen Arbeitsverhältnissen des 21. Jahrhunderts*, Berlin: Assoziation A.
- Linden, Marcel van der, en Gerald Hubmann, eds., 2018, *Marx's Capital. An Unfinishable Project?*, Leiden en Boston, Brill.
- Lukács, Georg, 1974, Wat is orthodox marxisme?, *Te Elfder Ure*, vol. 17(3): 559-587.
- Luxemburg, Rosa, 1913, *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus*, Berlin: Vorwärts.
- Mandel, Ernest, 1974, *Inleiding in de Marxistiese Economie*, Nijmegen, SUN.
- Mandel, Ernest, 1980, *De economische theorie van het marxisme*. Twee delen, Bussum, Het Wereldvenster.
- Marx, Karl, 1881, *Kapitaal en Arbeid*, samengesteld door F. Domela Nieuwenhuis, Den Haag, Liebers & Co.
- Marx, Karl, 1901, *Het Kapitaal. Eerste deel: Produktieproces van het Kapitaal. Hoofdstuk I-IX*, Amsterdam, S.L. van Looy.
- Marx, Karl, 1911-1912, *Het Kapitaal. Eerste deel: De kapitalistische produktie*, uitgegeven in drie delen, Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkope Lectuur.
- Marx, Karl, 1934, *Het Kapitaal*. Populaire bewerking door Julian Borchardt, Amsterdam, N.V. de Arbeiderspers.
- Marx, Karl, 1967, *Het Kapitaal. Een kritische beschouwing van de economische politiek. Deel I: Het productieproces van het kapitaal*, Hilversum en Antwerpen, C. de Boer Jr.
- Marx, Karl, 1968, *Klassieke teksten*. Den Haag, L.J. Boucher.
- Marx, Karl, 1970a, *Over produktieve en onproduktieve arbeid*, Nijmegen, SUN.
- Marx, Karl, 1970b, *De oorspronkelijke akumulatie van het kapitaal*, Nijmegen: SUN.
- Marx, Karl, 1972, *Het kapitaal. Een kritische analyse van de politieke economie. Bd. 1, boek 1. Het productieproces van het kapitaal*, Utrecht, Filosofisch Instituut.
- Karl Marx, 1976, *Voorkapitalistische maatschappijvormen*, Amsterdam, Pegasus.
- Marx, Karl, 1977, *Brieven aan Ludwig Kugelmann*, Amsterdam, Pegasus.

- Marx, Karl, 2010, *Het Kapitaal. Kritiek van de politieke economie. Deel I: Het productieproces van het kapitaal*, Amsterdam, Boom.
- Marx, Karl, en Friedrich Engels, 1940, *De economische leer van Karl Marx*, Pegasus, 1940.
- Marx, Karl / Otto Rühle, 1977, *Het Kapitaal. Deel 1, verkorte uitgave*, Amsterdam, Van Gennep.
- MEW, 1966, *Marx Engels Werke*, Deel 34, Berlijn, Dietz Verlag.
- MEW, 1967, *Marx Engels Werke*, Deel 35, Berlijn, Dietz Verlag.
- Most, Johann, 1873, *Kapital und Arbeit. Ein populärer Auszug aus 'Das Kapital' von Karl Marx*, Chemnitz, Verlag der Genossenschaftsbuchdruckerei.
- Musto, Marcello, en Babak Amini, eds., *Routledge handbook of Marx's Capital. A Global history of translation, dissemination and reception*, Londen, Routledge, in druk.
- Piketty, Thomas, 2014, *Capital in the twenty-first century*, Cambridge, MA en Londen, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Plasmeijer, Henk, en Boe Thio, 2003, Hedendaagse geschiedschrijving. Bij 25 jaar *Tijdschrift voor Politieke Economie*, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, vol. 25(1): 3-10.
- Plasmeijer, Henk, 1984, Marxistische economie in Japan. De school van Kozo Uno, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, vol. 7(3): 87-105.
- Plasmeijer, Henk W., 1987, Uitbuiting: Klassiek en Neoklassiek, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, vol. 10(3): 89-104.
- Pol, K. van der, 1981, *Marx contra Ricardo. De wet van de dalende winstvoet*, Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Redactie *TPEdigitaal*, 2014, In memoriam: Henk Plasmeijer 1946-2014, *TPEdigitaal*, vol. 8(4).
- Reuten, Geert, 1979, Politieke economie: Stellingname of onderzoeksproject?, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, vol. 3(2): 7-28.
- Reuten, Geert, 2014, Marx' macro-economie avant la lettre, *TPEdigitaal*, vol. 8(3): 97-114.
- Reuten, Geert, 2017, *De kleine Marx. Zijn kapitale werk samengevat*, Amsterdam en Antwerpen, Uitgeverij Business Contact.
- Roland Holst, Henriëtte, 1975, *Herman Gorter*, Nijmegen, SUN.
- Saks, J., 1905-1907, De Minderwaardigheid der Meerwaardetheorie, *De Nieuwe Tijd*, vol. X: 68-80, 233-244, 383-396, 546-568, 678-700; vol. XI: 77-92, 220-236, 437-456, 520-532, 797-812, 892-904; vol. XII: 461-480.
- Saks, J., 1977, *Kritische herinneringen*, Nijmegen, SUN.
- Santen, J. van, 1968, *De marxistische accumulatietheorie*, Leiden: H.E. Stenfert Kroese N.V.
- Spoormans, Huub, 1987, Analytisch marxisme. De nieuwe kleren van de keizer?, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, vol. 10(2): 30-51.
- Sweezy, Paul, 1949, *Karl Marx and the close of his system by Eugen von Böhm-Bawerk & Böhm-Bawerk's criticism of Marx by Rudolf Hilferding*, Londen, Merlin Press.
- Thio, Boe, 2014, Macro-fundering van ongelijkheid – kanttekeningen bij Piketty, *TPEdigitaal*, vol. 8(3): 82-96.
- Treub, M.F.W., 1902-1903, *Het Wijsgeerig-economisch stelsel van Karl Marx*. Twee delen, Amsterdam en Haarlem, Tjeenk Willink & Zn.
- Trotsky, Leon, ed., 1940, *De levende gedachten van Karl Marx*, Den Haag, N.V. Servire.
- Verrijn Stuart, C.A., 1890, *Ricardo en Marx*, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- Verrijn Stuart, C.A., 1896, De Voltooing van 'Marx' Rentetheorie', *De Economist*, vol. 46: 459-475 en 523-547.
- Went, Robert, ed., 2014, *Waarom Piketty lezen? 49 reflecties op 'Kapitaal in de 21e eeuw'*, Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Wheen, Francis, 2006, *Marx's Das Kapital. A biography*, New York, Atlantic Monthly Press.
- Wolff, Sam de, 2015, Accumulatie en crisis, *De Nieuwe Tijd*, vol. XX: 1-22, 353-372 en 469-480

Wolff, Sam de, 1929, *Het economisch getij. Bijdrage tot de verklaring van het conjunctuur-verschijnsel*, Amsterdam, J. Emmering.

Wygodski, Witali, 1974, *De ontwikkeling van het ekonooms denken van Marx. De geschiedenis van een grote ontdekking*, Nijmegen, SUN.

Dromen over een goed pensioen: origami en datascience

Marike Knoef¹

Hoeveel moeten we sparen voor ons pensioen, en hoe warmpjes zitten we er straks bij? Maar liefst de helft van de mensen maakt zich zorgen om zijn pensioen en 20 tot 30 procent van de Nederlanders bouwt ook daadwerkelijk te weinig pensioen op. Digitale tools kunnen mensen helpen om goede keuzes te maken. De noodzaak van deze tools neemt toe, nu steeds meer mensen een gedeelte van hun leven als zzp'er werkzaam zijn en omdat nog maar weinig mensen hun hele leven bij dezelfde baas werken. Marike Knoef, hoogleraar Empirische Micro-Economie besprak in haar oratie hoe we bestaande tools met wetenschappelijke kennis kunnen verbeteren.

U heeft een envelop gekregen. U mag hem nu openen. Kent u dat papier? Het is origamipapier. Wilt u uw origami velletje even openvouwen en in de lucht steken?

Zoals u ziet heeft helaas niet iedereen hetzelfde formaat gekregen. De een heeft een groot vel papier, de ander een kleine. Dat is net als in het echte leven. Er is veel variatie tussen mensen. En dat geldt ook voor onze pensioenen.

Maar even terug naar origami. Op mijn zesde verjaardag kreeg ik van mijn vriendinnetje een pakje Japans origamipapier. Ik vond het prachtig. Mijn moeder en ik fietsten naar de bibliotheek in Lochem om origamiboeken te lenen. Ik leerde dieren vouwen, bijvoorbeeld een vogel, een eekhoorn en een spaarvarken.

Als kind had ik één pakje origamipapier. Het was schaars voor mij. En wat doe je dan? Alle papiertjes in één keer opmaken, of maar af en toe zo'n papiertje gebruiken? Ik was er zuinig op en pakte maar af en toe zo'n papiertje.

12 jaar later ging ik het huis uit om econometrie te studeren in Tilburg. Mijn vader en moeder zeiden: "Marike, het is tijd om je kast op te ruimen." Daar kwam ik het pakje weer tegen. Maar helaas, ik had maar een kwart van het papier gebruikt. Als kind heb ik dus *niet* goed geoptimaliseerd. Het was veel beter geweest als ik al het papier had opgemaakt. Dan had ik er immers vaker van kunnen genieten. Maar ik heb er wel van geleerd. Ik heb er van geleerd dat je naast te weinig ook te véél kan sparen.

Die ervaring heeft mijn interesse gewekt in het vraagstuk hoe je middelen moet verdelen over je leven. Dat gaat dan niet alleen om goederen, zoals origamivelletjes, maar ook om

¹ Op 5 oktober 2018 heeft Marike Knoef haar oratie gehouden aan de Universiteit Leiden. De tekst van de oratie is hier te lezen.

diensten en om vrije tijd. Hoeveel vrije tijd neem je, hoeveel euro's heb je te besteden, en hoe spreid je die dan over je leven?

Misschien herkent u deze vraagstukken uit uw eigen leven. Wie van u is er wel eens te spaarzaam geweest, zoals ik met mijn origamipapier? Wie heeft er wel eens iets te snel opgemaakt? Of anders misschien uw partner? We moeten sparen voor later. Niet te weinig, en ook niet te veel.

Pensioenopbouw. In Nederland hebben we de AOW van de overheid. En 90 procent van de werknemers spaart automatisch voor een aanvullend pensioen. Maar ons pensioensysteem staat onder druk. De vergrijzing van de samenleving speelt daarbij een belangrijke rol: in 1950 waren er voor elke 65-plusser nog 7 mensen tussen 20 en 64 jaar. Nu zijn dat er nog maar 3 en in 2040 zullen dat er waarschijnlijk nog maar 2 zijn. Dat betekent dat er veel ouderen zijn ten opzichte van het aantal jongeren. De pensioenen zijn daardoor onzekerder geworden.

Veel ouderen zijn boos omdat hun pensioen is gekort of omdat ze opeens langer door moeten werken dan ze hadden verwacht. Veel jongeren denken dat wanneer zij straks oud zijn, er geen pensioen meer over is. Bijna de helft van de Nederlanders maakt zich zorgen om zijn pensioen. Zo'n 20 tot 30 procent bouwt naar verwachting ook daadwerkelijk te weinig pensioen op. Ik vind dat verontrustend.

Daarom, dames en heren, ga ik 2 onderwerpen met u bespreken. Eerst vertel ik u over de pensioenopbouw van Nederlandse huishoudens. Hoeveel hebben we nodig en hoe warmpjes zitten we erbij? Het tweede deel van mijn verhaal gaat over de toekomst. Mijn doel is om erachter te komen hoe we mensen in 15 minuten kunnen helpen om een passend pensioen op te bouwen. Hoe kunnen we bestaande tools met wetenschappelijke kennis verbeteren, zodat mensen in 15 minuten weten óf en zo ja wat ze moeten doen.

Hebben Nederlanders een toereikend pensioen? Sparen Nederlanders genoeg voor hun pensioen? Om dat te onderzoeken moeten we niet alleen naar de pensioenopbouw kijken, zoals vaak gebeurt, maar ook naar de eigen woning en spaartegoeden.

Samen met mijn collega's Jim Been, Rob Alessie, Koen Caminada, Kees Goudswaard en Adriaan Kalwij heb ik een simulatie gemaakt van toekomstige pensioeninkomens in Nederland. Voor deze simulatie hebben we data van de Belastingdienst, pensioenfondsen en banken anoniem op individueel niveau gekoppeld.² Internationaal is het uniek dat we dit soort data kunnen combineren.

De resultaten laten zien dat de eigen woning en spaartegoeden substantieel bij kunnen dragen aan de financiering van de oude dag. Samen bevatten ze gemiddeld een kwart van de beschikbare middelen.

² Knoef, Been, Alessie, Caminada, Goudswaard en Kalwij (2016) en Knoef, Been, Caminada, Goudswaard en Rhuggenaath (2017).

We zien ook dat er veel variatie is in de pensioenopbouw van Nederlandse huishoudens: een kwart heeft naar verwachting minder te besteden dan 67 procent van het huidige inkomen. Maar er is ook een kwart dat meer te besteden heeft dan 109 procent van het huidige inkomen. Dat zijn grote verschillen. Hoeveel heb je dan eigenlijk nodig?

Hoe bepalen we wat toereikend is? Om te bepalen of mensen *voldoende* sparen hebben we een maatstaf nodig. Het is nog niet zo'n makkelijke vraag: "Hoeveel heb je nodig?" De een zal zeggen: mijn origamipapiertje is te klein, de ander zal zeggen: wat moet ik met dat gigantische vel? In ons onderzoek hebben we drie maatstaven geanalyseerd, om te bepalen of mensen genoeg pensioen sparen.

1. De 70 procent maatstaf

We zijn begonnen met een maatstaf van 70 procent. Dat betekent dat het pensioeninkomen ten minste 70 procent moet zijn van het inkomen voor pensionering. Die maatstaf wordt vaak gebruikt in de internationale literatuur (Haveman, Holden, Romanov en Wolfe, 2007).

Maar de vraag is of 70 procent wel een goede maatstaf is. Stel u hebt een laag inkomen, dan hebt u na pensionering misschien wel meer dan 70 procent van uw huidige inkomen nodig om aan uw basisbehoeften te kunnen blijven voldoen. En iemand met een hoog inkomen is misschien met minder dan 70 procent al wel tevreden.

2. Een enquête naar de beoogde uitgaven

Wat denken mensen zelf? Voor Nederland hebben Jochem de Bresser, Lieke Kools en ik samen met de Autoriteit Financiële Markten een enquête uitgezet onder een representatieve groep Nederlanders (De Bresser, Knoef en Kools, 2018). We vroegen mensen: "Welk bedrag wilt u minimaal uitgeven na uw pensionering? En met welk bedrag zou u tevreden zijn?"

Stelt u zich eens voor dat u deze vragen krijgt. Veel mensen vinden dit moeilijke vragen. Kunnen we de antwoorden van de respondenten dan eigenlijk wel vertrouwen? Om dat te onderzoeken hebben we de antwoorden van jonge mensen vergeleken met de antwoorden van gepensioneerden, die al weten wat het is om gepensioneerd te zijn. De verdeling van de antwoorden is ongeveer gelijk.

Ook hebben we mensen gevraagd hoe moeilijk ze het vonden om de vragen te beantwoorden. Mensen die het moeilijk vonden om de vragen te beantwoorden blijken niet systematisch hogere of lagere antwoorden te geven dan mensen die het gemakkelijk vonden. Dat geeft ons vertrouwen in de resultaten. De resultaten laten zien dat arme mensen na hun pensionering vaak wel 100 procent nodig hebben van hun inkomen vóór pensionering om aan hun basisbehoeften te kunnen blijven voldoen. Middengroepen zitten op zo'n 70 tot 80 procent. Rijke mensen blijken vaak al tevreden te zijn met zo'n 60 procent.

Wel zien we ook binnen inkomensgroepen grote verschillen in de beoogde uitgaven na pensionering. En dat is niet zo gek, want er zijn meer factoren die een rol spelen, zoals uw huishoudsituatie en uw verwachte gezondheid.

3. Het levenscyclusmodel

Tot slot, bij de derde maatstaf, baseren Jim Been, Roel Mehlkopf, Casper van Ewijk en ik ons op het levenscyclusmodel (Been, Knoef, Mehlkopf en Van Ewijk, 2018). Dat model, daar zal ik straks meer over vertellen.

Alle drie de maatstaven hebben hun voors en hun tegens. Maar opvallend is dat we bij alle drie de maatstaven vinden dat zo'n 20 tot 30 procent van de Nederlandse huishoudens te weinig pensioen opbouwt. Afhankelijk van de maatstaf gaat het wel telkens om een andere groep mensen die tekort komt. Meer onderzoek naar dit thema is dus belangrijk, want voor beleid is het relevant om te weten *wie* er tekort komen.

Kwetsbare groepen. Toch zijn er wel een paar kwetsbare groepen aan te wijzen die bij elke maatstaf tekort komen, zoals zelfstandigen³, eerste generatie niet-westerse allochtonen, mensen die langdurig werkloos zijn geweest en mensen die zijn gescheiden. Deze inzichten zijn gelukkig meteen opgepakt door de praktijk. De Autoriteit Financiële Markten (AFM, 2016) en Wijzer in Geldzaken hebben ze gebruikt om doelgroepen te bepalen die extra aandacht nodig hebben bij communicatie over pensioen. De resultaten zijn ook gebruikt door de OECD, het World Economic Forum, door het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid⁴, en het ministerie van Financiën. Het onderzoek wordt genoemd in de Miljoenennota van 2017 en Nationale Nederlanden gebruikt de resultaten in haar “Mijn inkomen later” app. Dat is een app die iedereen kan downloaden om inzicht te krijgen in zijn pensioen.

En dat inzicht is hard nodig. Want de crisis en de lage rente hebben veel invloed gehad op het pensioen van Nederlandse huishoudens. Wat is er gebeurd? De financiële situatie van pensioenfondsen is verslechterd. Daardoor zijn pensioenuitkeringen niet geïndexeerd of soms zelfs gedaald: opa en oma moeten het met minder doen. Jij en ik verwachten straks óók minder te krijgen. Hebben wij dan ook onze geplande pensioenuitgaven naar beneden bijgesteld?

Samen met Jochem de Bresser en Lieke Kools heb ik data uit januari 2008⁵, vlak vóór de crisis, vergeleken met data uit december 2014 (De Bresser, Knoef en Kools, 2018). We ontdekten dat mensen voor iedere 100 euro die ze aan pensioeninkomen verloren, hun minimale pensioenuitgaven gemiddeld met 30 euro naar beneden bijstelden.

³ Meer informatie over het pensioen van zelfstandigen is te vinden in Zwinkels, Knoef, Caminada, Goudswaard en Been (2017).

⁴ Bijvoorbeeld SZW (2016).

⁵ Verzameld door Binswanger en Schunk. Zie Binswanger, Schunk en Toepoel (2013) voor een analyse op dezelfde data.

“Hee”, denkt u, “maar dat is niet genoeg.” Dat klopt. Maar mensen kunnen een verlies aan pensioeninkomen ook compenseren door langer door te werken (Lindeboom en Montizaan, 2018). Of ze kunnen bijvoorbeeld de erfenis voor de kinderen verlagen.

Door die bijstelling is het percentage mensen dat niet aan hun eigen pensioenambitie kan voldoen nauwelijks toegenomen. Als mensen hun eigen ambities *niet* zouden hebben bijgesteld, zou maar liefst de helft van de mensen tekort komen. Ik vind dat indrukwekkende getallen. Ik zeg niet dat het bijstellen van ambities *de* oplossing is bij financiële problemen. Maar het is wel goed dat mensen hun ambities bijstellen wanneer dat nodig is.

Onverwachte kosten

Waar jonge mensen weinig rekening mee houden is dat ze na hun pensionering een grote kans lopen op fysieke en cognitieve gebreken. Dat kan leiden tot medische kosten. En ook niet-medische uitgaven kunnen daardoor veranderen. Misschien hoeft u straks minder uit te geven dan u nu denkt, omdat u bij ziekte minder op vakantie gaat. Maar misschien hebt u ook meer nodig dan u dacht, omdat u bijvoorbeeld niet meer zelf uw tuin kunt doen. U moet een tuinman inhuren om de heg te snoeien.

Hoeveel invloed hebben fysieke of cognitieve klachten nou echt op de bestedingsbehoefte? Dat onderzocht ik samen met Lieke Kools (Kools en Knoef, 2018). Met een nieuwe methode ontdekten we dat fysieke problemen de niet-medische bestedingsbehoefte verhogen met gemiddeld 13 procent.⁶ Cognitieve problemen leiden juist tot een lagere bestedingsbehoefte. Wanneer je oud wordt, nemen de functies van je hersenen af. Plannen, organiseren en initiatieven nemen wordt moeilijker en veel mensen worden angstiger. Dus ga je niet meer op rondreis door Indonesië en dus daalt je bestedingsbehoefte. Deze informatie is relevant. Het bepaalt de mate waarin we zorgkosten moeten verzekeren en het beïnvloedt hoeveel we moeten sparen voor later.

Sparen is moeilijk

Uit veel studies blijkt dat we pensioensparen moeilijk vinden. We gaan liever een keertje extra skiën: dat pensioen dat zien we later wel. Tegelijkertijd kan zelfs een eekhoorn consumptie uitstellen voor later.⁷ Een eekhoorn verstopt eikels onder de grond voor later.

En als eekhoorns hun consumptie kunnen uitstellen dan kunnen wij dat ook. Ik geef toe: de termijn waarover wij consumptie moeten uitstellen is veel langer dan voor een eekhoorn en ons pensioenstelsel is een stuk ingewikkelder.

Daarom hebben we pensioenbewustzijn nodig

⁶ Van Ooijen, De Bresser en Knoef (2018) vinden dat uitgaven aan schoonmaak en onderhoud van de woning toenemen bij ziekte, vooral voor alleenstaanden.

⁷ Onze cultuur kent jaloerse uitspraken over dieren die fijn bezig zijn in het heden, maar Van der Helm beschrijft nieuwe inzichten die laten zien dat dieren niet ‘mindful’ vastzitten in het hier en nu.

In samenwerking met Pensioenlab.⁸ hebben Jim Been, Marijke van Putten en ik het pensioenbewustzijn in Nederland onderzocht (Knoef, Been en Van Putten, 2018). Pensioenbewustzijn definiëren wij als een combinatie van inzicht in de eigen financiële situatie en pensioengeletterdheid. Met pensioengeletterdheid bedoelen we de kennis van mensen over het pensioenstelsel.

We stelden mensen 5 meerkeuzevragen. Een van de vragen ging over de AOW-premie. We ontdekten dat maar liefst 60 procent van de mensen denkt dat AOW-premies belegd worden. In werkelijkheid worden AOW-premies echter gebruikt om de AOW-uitkeringen voor de huidige ouderen te betalen.

Een andere vraag ging over pensioenkortingen. Als een pensioenfonds er slecht voor staat worden uitkeringen gekort. Een derde van de Nederlanders denkt dat alleen gepensioneerden daar last van hebben. Maar over het algemeen gaan ook de pensioenaanspraken van de werkenden omlaag.

De pensioengeletterdheid is dus laag. De vraag is, is dat erg? Om een auto te kunnen rijden hoef ik ook niet te weten hoe het onder de motorkap allemaal werkt. Maar enige basiskennis van het pensioenstelsel is wel belangrijk om draagvlak te krijgen voor duurzame pensioenhervormingen. Elsa Fornero, wetenschapper en oud-minister van Italië, laat dat zien met behulp van een paar voorbeelden: zo werd in Frankrijk de pensioenleeftijd verhoogd, later voor bepaalde groepen verlaagd vanwege de publieke opinie, en uiteindelijk alsnog weer verhoogd (Fornero, 2015). Misschien was meer duurzaam beleid mogelijk geweest bij een grotere pensioengeletterdheid.

Er is nog een tweede reden om pensioenbewustzijn te bevorderen. Want maar liefst de helft van de Nederlanders maakt zich zorgen om zijn of haar pensioen. Met behulp van een experiment hebben we aangetoond dat pensioenbewustzijn helpt om pensioenzorgen te verlagen (Spruit, 2018). Mensen worden er dus gewoon gelukkiger van.

We willen dus pensioenen verbeteren en pensioenbewustzijn verhogen. Hoe doen we dat nou concreet? Met een digitale pensioentool gebaseerd op wetenschappelijke kennis. Een tool die jou in 15 minuten helpt om een passend pensioen op te bouwen. Een tool die gebruik maakt van data en die rekening houdt met jouw privacy. Ik weet het, tegenwoordig lijkt datascience de oplossing voor bijna alle vragen. Mijn antwoord is: zo is het.

Waarom een digitale pensioentool?

Er zijn maar weinig mensen die op zaterdagavond handenwrijvend zeggen: “Kom schat, zullen we ons pensioen weer eens gezellig gaan plannen? Pak jij de wijn erbij?” We

⁸ Pensioenlab is een organisatie die zich inzet om jongeren te interesseren voor pensioen (www.pensioenlab.nl).

schuiven het liever voor ons uit. Bovendien is het erg ingewikkeld. Het levert dus veel op als we die taak met data en algoritmen kunnen verlichten.

Voorals mensen met lage inkomens en middeninkomens kunnen baat hebben bij een digitale planner, omdat een financieel adviseur voor hen te duur is. Dat geldt helemaal voor immigranten met een onvolledige AOW-opbouw, die zich in een extra kwetsbare positie bevinden. De noodzaak van een goede digitale pensioentool neemt toe, nu steeds meer mensen een gedeelte van hun leven als zzp'er werken en omdat nog maar weinig mensen hun hele leven bij dezelfde baas werken.

Hoe moet zo'n tool er uit zien?

Ik ga het in deze oratie niet hebben over de vraag wie zo'n tool zou moeten aanbieden: pensioenfondsen, verzekeraars, banken, of juist onafhankelijke partijen. Ik richt me nu op het belang van de burger. Wat moet er allemaal in zo'n tool zitten?

Misschien denkt u af en toe: "Marieke, hier moeten nog heel wat hobbels genomen worden". Maar in de wetenschap moeten we vooruitkijken en de titel van deze oratie is niet voor niets "Dromen over een goed pensioen".

De afgelopen maanden heb ik een aantal digitale pensioentools uitgeprobeerd. Dat was heel nuttig. Maar ik stel vast: er is ook ruimte voor verbetering. Ik ga bespreken wat er beter kan met behulp van de wetenschappelijke kennis die er al is, én wat we nog moeten onderzoeken. Het gaat hier om een multidisciplinaire onderzoeksagenda waarin economen, computer scientists, juristen, psychologen en epidemiologen een rol kunnen spelen.

Hoe kom je aan de gegevens? Allereerst, als ik u in 15 minuten een passend pensioenadvies wil geven, kunnen we geen tijd verliezen met het inladen van persoonlijke gegevens. Op dit moment zijn er al online programma's die u kunnen helpen bij het inlezen van uw belastingaangifte, uw pensioenoverzicht en uw bankgegevens. Maar u moet zelf op verschillende plekken inloggen, bestanden downloaden en gegevens afstaan. Dat is een drempel. Het zou handig zijn als u met een keer inloggen een totaaloverzicht krijgt.

Sommigen van u maken zich nu wellicht grote zorgen over privacy. "Waar komen al die data terecht? Is dat wel veilig?" Wanneer u eenvoudig een totaaloverzicht hebt, kan het algoritme naar u toe komen, zodat u geen data af hoeft te staan. Om dat te bereiken, met alle veiligheidswaarborgen die nodig zijn, moeten verschillende informatiearchitecturen tegenover elkaar afgewogen worden. Dat is een complex en gevoelig probleem met veel betrokken partijen, waar wetenschap een bijdrage aan kan leveren.⁹

⁹ Nitesh Bharosa en Marijn Janssen (TU Delft) doen een verkennend onderzoek in het Netspar topicality project "Naar een architectuur voor betere informatieposities en dienstverlening in het pensioendomein".

Wat is genoeg? Het levenscyclusmodel. Vervolgens kunnen we met behulp van uw financiële gegevens een persoonlijke financiële planning maken. Opnieuw doemt dan de vraag op: ‘wat is genoeg?’

In veel tools moeten mensen zelf een bedrag noemen. Zoals eerder opgemerkt, zijn mensen op individueel niveau erg onzeker over hun antwoord. Soms worden ze geholpen met een indicatie van een toekomstig uitgavepatroon. Dat is dan bijvoorbeeld gebaseerd op het bestedingspatroon van huidige ouderen. Maar het gevaar is dat de huidige ouderen geen optimaal pad hebben gevolgd. Bovendien is er veel variatie tussen mensen. Kijkt u maar om u heen: uw buurman houdt van een mooie auto, uw schoonzus houdt van verre reizen, en zelf bent u eigenlijk al dik tevreden met een paar fijne hardloopschoenen. Tevens verandert het mandje van goederen en diensten door de tijd heen.

Wat je eigenlijk wilt is dat je tijdens het werkende leven niet krom hoeft te liggen voor je pensioen. En ook andersom: dat je tijdens je pensioen niet krom hoeft te liggen omdat je tijdens je werkende leven te veel uitgegeven hebt. Dat is precies het uitgangspunt van het levenscyclusmodel. In Nederland heb ik nog geen pensioentool gezien die op het levenscyclusmodel is gebaseerd en ik denk dat wetenschap en praktijk elkaar hier kunnen versterken om dat model *wel* in de pensioentools te krijgen.¹⁰

Het optimale spaarpatroon in het levenscyclusmodel hangt af van voorkeuren, zoals: de mate van risico-aversie, hoe belangrijk mensen het heden vinden ten opzichte van de toekomst en hoe belangrijk ze het vinden om een erfenis na te laten. Om inzicht te krijgen in voorkeuren zouden we naar het gedrag van mensen kunnen kijken. Maar dat is een beetje gevaarlijk. Want in het echte leven gedragen mensen zich niet altijd rationeel.

Shefrin en nobelprijswinnaar Thaler hebben daarom het traditionele levenscyclusmodel verrijkt met elementen uit de gedragseconomie (Shefrin en Thaler, 1988). We kunnen preferenties ook meten met behulp van strategische vragen.¹¹ Strategische vragen zijn gedachtenexperimenten die inzicht geven in de mate van risico-aversie van mensen, in tijdspreferenties, in het marginale nut van consumptie in verschillende omstandigheden en in de mate waarin mensen een erfenis na willen laten.

Ik stel dus een pensioenplanner voor op basis van het levenscyclusmodel, waarbij preferenties gemeten worden met behulp van strategische vragen. Nader onderzoek is nodig naar de formulering van die vragen, zodat we de ware preferenties zo goed mogelijk boven tafel krijgen. Dus zonder onwenselijke framing en zonder tijdelijke emoties. Ook moeten we rekening houden met projection bias. Projection bias is het fenomeen dat mensen verwachten dat hun toekomstige preferenties heel erg lijken op hun huidige

¹⁰ In de VS bestaat er al wel een pensioentool gebaseerd op het levenscyclusmodel, opgezet door Laurence Kotlikoff (2008).

¹¹ Bijvoorbeeld Ameriks, Caplin, Laufer, Van Nieuwerburgh (2011), en Ameriks, Briggs, Caplin, Shapiro en Tonetti (2017).

preferenties. Bijvoorbeeld: als je mensen vraagt of ze over een week een salade willen of een frietje, dan hangt het antwoord af van of mensen *nu* hongerig zijn of niet (DellaVigna, 2009). Misschien kunnen we de strategische vragen verpakken in een spel. Gamification zou kunnen helpen om de karakteristieken van de nutsfunctie beter te meten.

Inkomenspaden De pensioentools die ik heb gezien gaan ervan uit dat je in je huidige baan blijft met hetzelfde inkomen tot aan je pensionering. Ze houden geen rekening met het verwachte verloop van het inkomen gedurende je loopbaan en ze houden ook geen rekening met inkomensonzekerheid. Bijvoorbeeld als je werkloos wordt of, als zzp'er, een tijdje zonder inkomsten zit.

In ons Netsparproject brengen we de inkomensdynamiek van mensen in kaart (De Nardi, Fella, Knoef, Paz-Pardo en Van Ooijen, 2018). We zien dat de inkomensdynamiek relatief hoog is voor mensen aan de onderkant en de bovenkant van de inkomensverdeling, voor jonge mensen en voor mensen aan het einde van hun werkende leven. We kunnen pensioenplanners fors verbeteren als we die informatie gebruiken.

Gezondheid. Ik heb ook nog geen digitale pensioenplanner gezien die rekening houdt met gezondheid. Dat zou wel moeten, omdat gezondheid een grote invloed heeft op de financiën van mensen. Gezondheid beïnvloedt het arbeidsvermogen en daarmee het inkomen en de pensioenopbouw. Gezondheid beïnvloedt, zoals we zagen, ook de uitgaven. En uiteraard de levensverwachting.

Er zijn steeds meer gegevens beschikbaar om de gezondheid van mensen te observeren. Maar hoe maak je nuttig en ethisch gebruik van al die medicijncodes die er zijn? Samen met Raun van Ooijen en Rob Alessie heb ik administratieve gezondheidsgegevens over medicijngebruik en ziekenhuisbezoek anoniem gekoppeld aan de zelfgerapporteerde gezondheid van mensen (Van Ooijen, Alessie en Knoef, 2015). We onderzoeken daarmee de ontwikkeling van gezondheid over de levenscyclus en de persistentie van gezondheidsschokken. De uitkomsten van dit soort modellen kunnen we gebruiken om administratieve gegevens om te zetten in een maatstaf die de ervaren gezondheid weerspiegelt. Tevens kunnen we de uitkomsten gebruiken om de toekomstige gezondheid te simuleren.

En gaan we die digitale pensioentool dan gebruiken? Een digitale tool maakt pensioenadvies goedkoper. Volgens de economische wetten gaat de vraag naar pensioenadvies dan automatisch omhoog. Maar we hebben een probleem, want de tool slaagt niet voor de tandenborsteltest.

De tandenborsteltest zegt dat mensen zich pas druk maken om een product als ze het ten minste twee keer per dag gebruiken. En je pensioen plannen doe je niet twee keer per dag. Wat je wel elke dag doet is geld uitgeven.

Wijzer in Geldzaken (2017) laat zien dat 77 procent van de Nederlanders zijn financiën nauwlettend in de gaten houdt. 27 procent van de Nederlanders houdt zijn inkomsten en uitgaven in het hoofd bij, 22 procent doet dat met behulp van een zelfgemaakte Excel file en 11 procent doet dat met een papieren kasboekje. Dus, als je de digitale pensioenplanner nou koppelt aan een aantrekkelijk digitaal kasboekje, kun je aanhaken bij *bestaand* gedrag.

Een digitale planner die inkomsten en uitgaven aan verschillende categorieën automatisch bijhoudt, werkt veel makkelijker dan een Excelsheet, die je zelf moet invullen. Als je met de tool iets dat mensen toch al doen gemakkelijker kunt maken, heeft de app een grotere kans om echt gebruikt te worden.

We bouwen de pensioentool dus in een algemene financiële planner. Wat ook belangrijk is: als uit de digitale pensioenplanner blijkt dat je meer moet sparen, dan kan zo'n digitaal kasboekje je ook direct helpen om dat te verwezenlijken. Anders is het toch een beetje als een huisarts die tegen zijn patiënt zegt: "U zou toch wat gezonder moeten leven." Maar zonder hulp gebeurt er helaas vaak weinig. Weten is nog geen doen, zoals de WRR (2017) ook beschrijft.

Meer onderzoek nodig. Nader onderzoek is nodig om digitale financiële tools te verbeteren. Bijvoorbeeld: welke informatie moet je wel en niet geven in een tool en op welke manier moet je de informatie presenteren? We moeten er ook rekening mee houden dat niet iedereen digitaal even vaardig is.

Hoe houden we mensen betrokken? Als econoom geloof ik in financiële prikkels, maar misschien zijn social rewards hier nog belangrijker om de intrinsieke motivatie van mensen te bevorderen. Misschien kunnen we op een slimme manier een sociaal element in de digitale tool bouwen, waarbij mensen elkaar adviezen kunnen geven? Dat blijkt goed te werken in apps die mensen gebruiken om gezond te eten en te bewegen. Andere mensen willen misschien liever ongestoord hun leven leiden, en alleen een seintje ontvangen wanneer ze al zes maanden te veel uitgegeven hebben.

Onderzoek is ook nodig om te analyseren wat de consequenties zijn van digitale financiële tools. Hoe verandert het uitgavepatroon van mensen? Wordt de economische geletterdheid van mensen groter? Als mensen meer inzicht krijgen in hun eigen financiële situatie ten opzichte van die van anderen zou dat zelfs gevolgen kunnen hebben voor de herverdeling in een land. In de VS, bijvoorbeeld, overschatten mensen hun eigen positie in de inkomensverdeling en in Zweden onderschatten mensen hun eigen positie. Dat kan een van de redenen zijn waarom er in de VS minder herverdeling is dan in Zweden.

Er zijn ook ethische kwesties om over na te denken. Zoals: welke informatie wil je wel en niet gebruiken in een digitale financiële tool? DNA, je medisch dossier en de data op je sporthorloge zouden gebruikt kunnen worden om een inschatting te maken van je levensduur, maar wil je dat wel? Misschien wil je niet zoveel transparantie over jouw

specifieke levensverwachting. En als we het wel weten, wat doet dat dan met de solidariteit?

Als jij naar verwachting kort leeft, wil je dan nog wel meedoen in je pensioenfonds, waar je solidair bent met lang levenden? Moeten we dan iedereen, dus ook zelfstandigen, verplichten om mee te doen, net als bij de zorgverzekering? Een alternatief is dat er op basis van medische data nieuwe solidariteitskringen ontstaan, waarin je solidair bent met mensen die eenzelfde verwachte levensduur hebben als jij.

Conclusie. Op dit moment is bijna de helft van de Nederlanders bevreesd over hun pensioen. 20 tot 30 procent van de Nederlanders bouwt naar verwachting ook daadwerkelijk te weinig pensioen op. Kunnen we dat niet een beetje beter maken met behulp van wetenschappelijke inzichten?

Mijn doel is om er achter te komen hoe we Henk, Ingrid, Fatima, Roderick, u en uw buurvrouw een passend pensioenadvies kunnen geven in 15 minuten.

- Ik heb vroeger te veel origamipapier gespaard. Dat gaf mij het inzicht dat zowel te weinig als te veel sparen niet goed is.

- Ons onderzoek laat zien dat er veel variatie is tussen mensen. Die variatie vraagt om meer maatwerk in ons pensioenstelsel en keuzevrijheid binnen bepaalde grenzen. Met keuzearchitectuur kunnen we mensen een richting op sturen.¹² Maar we kunnen mensen ook helpen om zelf actief goede keuzes te maken. Dat kan met een digitale tool.

- Pensioen is complex. Het pensioenbewustzijn is laag en mensen weten vaak niet goed wat ze willen. Het uitgangspunt van een digitale pensioentool zou daarom moeten zijn dat we mensen observeren met behulp van data over inkomen en gezondheid en met behulp van strategische vragen. Op basis van de uitkomsten en het levenscyclusmodel kunnen we mensen helpen met een optimale financiële planning.

- Maar mensen moeten het wel gaan gebruiken. Als we een pensioentool koppelen aan een digitaal kasboekje kunnen we mensen helpen om doelen in hun financiële planning, zoals pensioenopbouw, te verwezenlijken.

- Vier op de tien Nederlanders heeft wel eens stress over financiën en 15 procent denkt voortdurend na over de onzekerheid van hun financiële toekomst.

Hopelijk kunnen we met behulp van een digitale tool, gebaseerd op wetenschappelijke kennis, hun zorgen wegnemen. Misschien kunnen we ze zelfs omzetten in

¹² Zo heb ik met Lisa Brüggem een opt out regeling voor zzp'ers voorgesteld in de Preadviezen van de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde (Brüggem en Knoef, 2017).

nieuwsgierigheid. Ik hoop dat in het bijzonder voor mensen met een laag en middeninkomen, die in een kwetsbare positie zitten, en voor wie een adviseur duur is.

Auteur

Marieke Knoef (e-mail: m.g.knoef@law.leidenuniv.nl) is werkzaam bij de Afdeling Economie van de Universiteit Leiden. Tevens is zij directielid van het Network for Studies on Pensions, Aging, and Retirement (Netspar).

Referenties

- AFM, 2015, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actiekomen voor hun pensioen. AFM rapport, oktober 2015.
- Ameriks, J., A. Caplin, A., S. Laufer en S. Nieuwerburgh, 2011, The Joy of Giving or Assisted Living? Using Strategic Surveys to Separate Public Care Aversion from Bequest Motives. *The Journal of Finance*, vol. 66(2): 519-561
- Ameriks, J., J. Briggs, A. Caplin, M. Shapiro en C. Tonetti, 2017, Long Term Care Utility and late in Life Saving. NBER Working Paper 20973.
- Binswanger, J., D. Schunk en V. Toepoel, 2013, Panel Conditioning in Difficult Attitudinal Questions. *Public Opinion Quarterly*, vol. 77(3): 783-797.
- Bresser J. de, M. Knoef en L. Kools, 2018, Cutting One's Coat According to One's Cloth: How did the Great Recession affect Retirement Resources and Expenditure Goals? Netspar Academic Series nr. 05/2018-029.
- Brüggen L. en M. Knoef, 2017, Pensioen: de beperkte aandacht voor sparen voor later. In: R. Dur (red.), Gedragseconomie en beleid, *Preadvies van de Koninklijke Vereniging voor de Stathuishoudkunde*: 31-37.
- De Nardi, M., G. Fella, M. Knoef, G. Paz-Pardo en R. van Ooijen, 2018, Wage, earnings, and Income Dynamics of Individuals and Households in the Netherlands and the U.S. Paper presented at the Netspar International Pension Workshop 2018.
- Dellavigna, S., 2009. Psychology and Economics: Evidence from the Field, *Journal of Economic Literature*, vol. 47(2): 315-372.
- Fornero, E., 2015, Economic-Financial Literacy and (Sustainable) Pension Reforms: Why the Former is a Key Ingredient for the Latter, *Bankers, Markets and Investors*, vol. 134: 6-16.
- Haveman, R., K. Holden, A. Romanov en B. Wolfe, 2007, Assessing the Maintenance of Savings Sufficiency over the First Decade of Retirement, *International Tax and Public Finance*, vol. 14(4): 481-502.
- Helm, F. van der, 2016, *Dieren met toekomstplannen. Slim vooruitkijken in de natuur*, Amsterdam University Press, ISBN 9789462982499.
- Knoef, M., J. Been, R. Alessie, K. Caminada, K. Goudswaard en A. Kalwij, 2016. Measuring Retirement Savings Adequacy: Developing a Multi-Pillar Approach in the Netherlands, *Journal of Pension Economics and Finance*, vol. 15(01): 55-89.
- Knoef, M., J. Been en M. van Putten, 2018, Raising pension awareness through letters and social media: What works for whom? Evidence from a randomized and quasi-experiment. Paper presented at the International Association for Applied Econometrics Conference 2018, Montreal.
- Knoef M., K. Caminada en J. Been, K. Goudswaard en J. Rhuggenaath, 2017, De toereikendheid van pensioenopbouw na de crisis en pensioenhervormingen.

- Netspar Industry Paper Series, Design Paper nr. 68.
- Kools L. en M. Knoef M., 2017, Health and the Marginal Utility of Consumption: Estimating Health State Dependence using Equivalence Scales. Netspar Academic Paper Series nr. 04/2017-008
- Kotlikoff, 2008, Economics' Approach to Financial Planning, *Journal of Financial Planning*, 2008-03-01.
- Lindeboom, M. en R. Montizaan, 2018, Pension reform: Disentangling the impact on Retirement behavior and Private Savings, Netspar Academic Paper Series nr. 02/2018-013
- Ministerie van SZW, 2016 Perspectiefnota Toekomst pensioenstelsel, *Bijlage bij Kamerbrief Perspectiefnota Toekomst pensioenstelsel*, Tweede Kamer 8 juli 2016.
- Ooijen, R. van, R. Alessie en M. Knoef, 2015, Health Status over the Life Cycle. Netspar Academic Paper Series nr. 10/2015-062.
- Ooijen, R. van, J. de Bresser en M. Knoef, 2018, Health and Household Expenditures, *Netspar Industry Paper Series*, Design Paper 103-juli 2018.
- Shefrin, H. en R. Thaler, 1988, The Behavioral Life-Cycle Hypothesis. *Economic Inquiry*, vol. 26(4): 609-643.
- Spruit, J., 2018, Does Pension Awareness Reduce Pension Concerns? Causal Evidence from the Netherlands. Master thesis Public Administration: Economics & Governance, Leiden University. Netspar Academic Paper Series MSc 06/2018-004
- Wijzer in Geldzaken, 2017, Monitor financieel gedrag.
https://publicaties/Monitor_financieel_gedrag_2017_wijzer_in_geldzaken.pdf
- WRR, 2017, Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid. *WRR rapport* nr. 97
- Zwinkels W., Knoef M., Caminada K., Goudswaard K. & Been J. , 2017, Zelfstandigen zonder pensioen?, *Economisch Statistische Berichten*, vol. 102(4750): 254-256.